

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Тернопільський національний економічний університет
Юридичний факультет
Кафедра психології та соціальної роботи

ГУЛЬКА Павло Володимирович

**Соціальна брехня як предмет психосоціального аналізу / Social
lies as a subject of psychosocial analysis**

спеціальність 231 – Соціальна робота
освітньо-наукова програма – Соціальна робота та соціальна політика

Випускна кваліфікаційна робота

Виконав студент групи
СРСПм-21
П.В. Гулька

Науковий керівник:
д.пс.н., професор А.В. Фурман

Випускню кваліфікаційну роботу
допущено до захисту

«___» _____ 20__ р.
Завідувач кафедри
_____ А.В. Фурман

ТЕРНОПІЛЬ-2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1	
ПРАВДА І НЕПРАВДА ЯК МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ТА ЇХ ПСИХОСОЦІАЛЬНЕ УЗМІСТОВЛЕННЯ	7
1.1. Правда та її психосоціальні виміри буттєвості в усупільненому людському повсякденні	7
1.2. Неправда як етична й лінгвістична категорія і як психосоціальний феномен	12
Висновки до розділу 1	21
РОЗДІЛ 2	
ПСИХОСОЦІАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ, УМОВ, ФОРМ І ПОДІЄВОЇ ДІАЛЕКТИКИ СОЦІАЛЬНОЇ БРЕХНІ	24
2.1. Брехня як ідеологічна першооснова тоталітарних держав	24
2.2. Агітація, міфологізація і демагогія як форми-характеристики брехливості політичних партій	34
2.3. Світоглядні та дослідницькі блукання свідомості як форма брехливості сцієнтистськи зорієнтованої науки	40
2.4. Соціальні корені явища брехні у деградованій (фашистській і комуністичній) масовій свідомості	50
Висновки до розділу 2	56
РОЗДІЛ 3	
СВОБОДА ВІДПОВІДАЛЬНОГО ВЧИНЕННЯ І ГЕРОЇЧНА БОРОТЬБА НАТХНЕННОЇ ОСОБИСТОСТІ ЗА СОЦІАЛЬНУ ПРАВДУ	58
3.1. Свобода, відчуття та екзистенція свободи вчинення як головні психосоціальні блокатори брехні	58
3.2. Стратегії подолання брехні і формування натхненної правдивої особистості, якій притаманна добродійна віра і відповідальні вчинки .	65
Висновки до розділу 3	70
ВИСНОВКИ	71
ВИКОРИСТАНІ ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА	75

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. У ХХІ столітті одвічна проблема з'ясування природи соціальної брехні продовжує привертати увагу вчених, які намагаються досягти фундаментальні принципи суспільного буття людини. Парадигмальні зміни, що відбулися в гуманітарних науках в останній третині ХХ століття, зумовили залучення проблематики вивчення соціальної брехні в соціономічну науку. Тривалим часом неправда була об'єктом лише філософії, досліджувалася методами цієї науки в епохи античності (Аристотель, Платон), середньовіччя (Августин, Тома Аквінський), Нового часу (Т. Гоббс, І. Кант) та сучасності (Ф. Ніцше). У ХХ столітті неправда набула статусу міждисциплінарного об'єкта наукового пізнання: вона вивчається у психології (Д.І. Дубровський, В.В. Знаков, П. Екман, К. Мелітан, С.І. Симоненко, Ф. Бейлі, Д. Ліберман), соціології (Дж. Барнс), семіотиці (Ю.І. Левін), логіці (С.О. Павлов), психоаналізі (Ж. Лакан), теорії комунікації (Д. Буллер, М. Коді, М. Цукерман), етиці (С. Бок), філософії (Д.Л. Біленко, Г. Вайнріх, О.О. Гусейнов, С. Запасник, В.О. Колеватов, О.М. Маркіна, В.І. Свинцов, О.К. Секацький, Б.С. Шалютін, Р. Чізхольм, К. Ясперс) (див. [1-109]). Коло питань, пов'язаних із застосуванням психології мовлення як засобу навмисного введення в оману, було окреслене Д. Болінджером.

Можливість розкрити особливості реалізації неправди в їх діалектичній єдності надає когнітивно-дискурсивна парадигма наукового знання (О.С. Кубрякова), яка є східноєвропейською версією когнітивізму. У цій парадигмі соціальна брехня постає як новий тип об'єкта, а саме як психолого-комунікативне утворення, суть якого визначається смисловим ефектом «не вірю», що є наслідком осмислення індивідом власного досвіду інтерпретації висловлення, конвенційний зміст котрого не узгоджується з наявною у нього інформацією про предмет розмови й комунікативну ситуацію, ознаками якої він

уважає, насамперед, знання адресанта про справжній стан речей та його намір увести адресата в оману. На позначення такого висловлення запроваджується термін неправдиве висловлення, а інтерпретатор власного когнітивного і комунікативного досвіду йменується суб'єктом рефлексії, де остання розуміється як «звернення свідомості до себе самої».

Стан наукової розробки теми. Сучасною наукою вивчення різних форм брехні здійснюється у двох напрямках, що розрізняються своїми об'єктами та методами. У межах першого напрямку розглядаються мовні одиниці на позначення неправди, які досліджуються методами структурної (М.В. Глаголев, М.І. Семко), референційної (О.С. Токарева), логічної (Н.Д. Арутюнова, Т.В. Булигіна, І.Б. Шатуновський, О.Д. Шмельов) і когнітивної (Н.К. Рябцева) семантики. Важливим складником останньої є опис засобів вербалізації концепту «соціальна брехня», спрямований на систематизацію цих одиниць (О.В. Мішина) і висвітлення національно-культурної специфіки осмислення неправди (Н.О. Земськова, Н.М. Панченко). Будова концепту «неправда» описується в термінах прототипних структур (Л. Колман, П. Кей), ідеалізованих когнітивних моделей (Г. Лакофф), семантичних примітивів (А. Вежбицька) та образ-схем (О.І. Потапова). До вивчення прагматичних характеристик цих висловлень застосовується методологічний апарат теорії мовленнєвих актів (О.М. Бабич, Л.Р. Безугла, Й. Кубінова). Особливості інтерпретації їх змісту адресатом пояснюються в термінах постулатів спілкування, а маніпулятивний потенціал розкривається методами дискурсного аналізу (О.В. Дмитрук, В.І. Карасик, Т.М. Ніколаєва, С.М. Плотникова, І.В. Сентенберг, О.Д. Шмельов). У деяких працях здійснюється й аналіз висловлень, спрямованих на введення адресата в оману (О.Г. Пироженко, І.Ф. Янушкевич), однак завдання системно узгодити плани неправди цими дослідниками не ставиться. Як зазначає О.І. Морозова, таке становище спричинене відсутністю необхідного теоретичного обґрунтування інтегративного підходу до вивчення різних аспектів соціальної брехні [66].

Мета дослідження: психосоціальне аналітичне обґрунтування джерел, коренів, умов, форм, родієвої діалектики блокаторів соціальної брехні як суспільного та особистісного феномену, а також близьких до неї фундаментальних феноменів людського життя – неправди, агітації, демагогії, блукань тощо.

Завдання наукового пошуку:

1) висвітлити правду і неправду як морально-етичні категорії і здійснити їх психосоціальне узмістовлення;

2) провести психосоціальний аналіз джерел, коренів, умов, форм і подієвої діалектики соціальної брехні;

3) описати і відрефлексувати такі людські чесноти, як свобода відповідального вчинення і героїчна боротьба натхненної особистості за правду.

Об'єктом вивчення є соціальна брехня як етична категорія і як психосоціальний феномен суспільного життя людей.

Предмет дослідження становлять джерела, корені, умови, форми, подієва діалектика, загати і блокатори соціальної брехні у різних вимірах та аспектах суспільного повсякдення людей.

Гіпотеза дослідження ґрунтується на припущенні, що соціальна брехня є когнітивно-комунікативним утворенням, поява якого спричинена осмисленням довіклієвості дійсності людиною та її потребою зробити результати своєї розумової діяльності надбанням інших людей.

Методи дослідження: *теоретичні* – аналіз наукових джерел, класифікація, узагальнення і систематизація наявного обсягу теоретичного і емпіричного матеріалу; *емпіричні* – спостереження, мисленнєвий експеримент, підготовка рекомендацій та ін.

Наукова новизна: всебічно досліджено і структурно проаналізовано з теоретичної і практичної позицій джерела, корені, умови, форми, подієву

діалектику, загати і блокатори соціальної брехні у різних вимірах та аспектах суспільного повсякдення громадян.

Практичне значення головно постає в тому, що у роботі з теоретичних і практичних позицій описані і відрефлексовані такі людські чесноти, як правда, брехня, свобода, несвобода, кривда, цинізм, істина, воля, совість, соціальна брехня, а також споріднених фундаментальних феноменів людського життя (агітація, демагогія, пропаганда тощо).

Структура магістерського дослідження. Робота складається із вступу, трьох розділів із висновками до кожного, загальних висновків дослідження, списку використаних літературних джерел із 109 позицій. Загальний обсяг кваліфікаційного дослідження становить 83 сторінки, а основний текст викладено на 72 сторінках. За результатами дослідження підготовлено три наукові публікації.

РОЗДІЛ 1

ПРАВДА І НЕПРАВДА ЯК МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ТА ЇХ ПСИХОСОЦІАЛЬНЕ УЗМІСТОВЛЕННЯ

1.1. Правда та її психосоціальні виміри буттєвості в усупільненому людському повсякденні

Тривалий час традиційно вважалось, що поняття «правда» не відноситься до кола суто філософських проблем, хоча окремих аспектів цього питання опосередковано торкаються у своїх працях філософи, історики, правознавці та соціологи як минулого так і сьогодення. Таким чином, сучасний стан даного питання характеризується, з одного боку, певною нерозробленістю проблеми внаслідок ігнорування поняття «правда» як філософського. Але з іншого боку, необхідність пошуку шляхів сприяння орієнтації суспільства та особистості у складних соціальних процесах сучасності обумовлює актуальність більш глибокого та всебічного розкриття питання правди. Саме цим пояснюється те, що серед сучасних філософських видань, більшість з яких продовжує зберігати традиційний підхід до означеного питання, почали з'являтися такі, що виявляють до нього більшу або меншу зацікавленість.

У деяких з них термін «правда» тільки згадується в контексті гносеологічної [91, с. 558] або аксіологічної [92, с. 424, с. 430] проблематики, але при цьому не робиться ніякої спроби дати бодай найпростіше визначення. В інших [71, с. 226; 92, с. 506-507] дається визначення поняття «правда», але без його достатнього, як на наш погляд, обґрунтування, що, в свою чергу, обумовлює виникнення ряду критичних запитань до авторів. І тільки незначна кількість робіт присвячена спеціальному аналізу даного питання. Таким чином, кожне нове дослідження, яке містить теоретичний аналіз цієї недостатньо

дослідженої проблеми, має практичне значення, якщо це сприяє вирішенню питання про поняття «правда» як одного з основних світоглядних.

При попередньому розгляді існуючих визначень поняття «правда» привертає увагу те, що загальним для переважної більшості з них є наголошення на його аксіологічному змісті. Про це свідчать наступні приклади:

правда розглядається як одна з «базових життєвих цінностей» [71, с. 225-226];

«правда – це соціально-філософська категорія, яка являє собою об'єктивно-істинне знання про світ, що міститься у соціальному контексті і проявляється як ціннісне усвідомлення людиною світу та самої себе» [99, с. 17];

«правда... – особлива форма поєднання істини з життєвими нормами людини. Правда – це істина, що стала принципом життя. Правда включає нормативний аспект, ідеал» [92, с. 506-507].

На наш погляд, це має сенс, оскільки правда багато в чому визначає цілі, спрямовує поведінку і виступає як показник ступеню небайдужості людини до оточуючої дійсності. Таким чином, правдою для людини може бути тільки те, що виступає для неї як значущість, причому значущість не яка завгодно, а позитивна, в основі якої лежать базові цінності та ідеали. Але якщо аксіологічний зміст поняття «правда» не викликає сумніву, то її ототожнення із категорією «істина» не здається таким вже беззаперечним. І ще більше це враження посилюється тим, що для пояснення змісту категорії, що розглядається, застосовуються логічно суперечливі положення.

Щоб було зрозуміло, про що йдеться, згадаємо, що істина, діалектично поєднуючи в собі абсолютне та відносне, може бути тільки об'єктивною і конкретною. Таким чином, істина не може бути якою завгодно, тому що вона може бути тільки адекватною реальності, яка відображається суб'єктом у конкретно визначених межах. Але, визначивши правду як істину, що стала принципом життя, автор статті у «Філософському енциклопедичному словнику» продовжує: «...не може бути універсальної правди, оскільки не існує

універсальної людини. Завдяки тому, що правда потребує певних форм поєднання істини з життям, вона є багатоіпостасною, може набувати різних витворів, у той час як істина єдина щодо певної області « [92, с. 507]. Отже, правда може бути різною, але тоді вона за визнанням самого автора не може бути істиною! Таке протиріччя у судженнях, на наш погляд, викликане, з одного боку, розумінням того, що «істина» та «правда» – це все ж таки різні категорії, а, з іншого боку, невизначеністю останньої і, як наслідок, нездатністю чітко зафіксувати їх відмінності. Головна ж різниця полягає в тому, що, на відміну від істини, однією з головних ознак якої є об'єктивність, правда має яскраво виражений персоніфікований характер. Це не означає, що правда взагалі не може бути об'єктивною. Але коли ціннісні уявлення об'єктивні, а, отже, мають теоретичну оформленість і логічну доведеність та ще й підтверджуються суспільно-історичною практикою, то тоді ми маємо справу з правдою – істиною.

Невизнання персоніфікованого характеру правди призводить до невинновданого звуження рамок даної категорії, а, отже, не дозволяє створити повного всебічного уявлення про неї. Підтвердження цього можна зустріти у іншого автора: «Правда, на відміну від істини, як категорії пізнання, є категорією соціальної філософії, яка відображає науково обґрунтовані шляхи утвердження вільного демократичного суспільства» [99, с. 10]. Складається враження, що, з точки зору автора, правда – це та ж істина, але досягнута в процесі філософського аналізу суспільства і тому змушена змінити назву. Далі автор констатує, що: «Зміст правди включає в себе об'єктивне знання та істинну оцінку, яке має форму переконання, впевненості та віри» [99, с. 11]. Але тоді можна стверджувати, що практично до доби Нового часу, коли було сформульовано кредо «вірю, тому що знаю» замість «знаю, тому що вірю», людство й гадки не мало про правду. А як же ж тоді визначити, чим були ціннісні орієнтації пересічної середньовічної людини, глибоко релігійні переконання і віра якої базувались далеко не на «науково обґрунтованих

шляхах» і мабуть все ж таки не на «об'єктивному знанні», але за які вона з тією ж впевненістю ладна була віддати життя?

Історично ж першими, хто звернув увагу на особистісний характер правди, були безумовно софісти. І хоча їх філософські погляди традиційно кваліфікуються як суб'єктивний ідеалізм [22, с. 105] або як релятивізм, який доходить до цинізму [55, с. 62], саме в них виявляється розуміння того, що людина сама здатна визначати, що для неї є вірним, а отже важливим. Аксіологічний зміст поняття «правда» ознакою якого є формування уявлень про персоналістичні цінності [106, с. 32-35]. Все ж таки згаданий автор визнає багатоманітність поняття «правда»: «Істина є тим положенням, в якому «правди» можуть не тільки конкурувати, але й переходити одна в одну. На цій основі створюється духовний світ, де істина та правда є процесом, рушійною силою якого є єдність та боротьба протилежностей істини та помилки, правди та брехні» [105, с. 11]. В цьому твердженні майже з усім можна погодитись, крім останнього. Справа в тому, що протилежністю «брехні» є не «правда», а «правдивість» – поняття зовсім не тотожні, не зважаючи на однокорінність слів, якими вони позначаються. «Правдивість» – це відповідність висловлювань, слів (можна було б додати «та вчинків») того, хто говорить, його думкам та переконанням [89, с. 357]. І якщо брехня як свідоме перекручування реальності чи то на ділі, чи то на словах використовується кимось у відповідності зі своїми уявленнями про цінності, то для нього це буде засобом реалізації своєї правди, хоча б ця правда і не співпадала із загальновизнаними уявленнями.

В роботах, до аналізу яких ми звертаємося, чітко простежуються два підходи до розуміння правди: або як однієї з великого переліку людських цінностей, або як сукупності цінностей. На наш погляд, вірним є останнє твердження. Для кожної людини витoki правди складаються з тих світоглядних уявлень, які визначаються нею як вірні. І вже у тому, що в силу своєї різноманітності та мінливості світ сприймається різними людьми по різному, полягає одна з причин багатовимірності правди.

Зрозуміло, що, виступаючи як аксіологічне поняття, «правда» взаємопов'язана з категоріями інших аспектів світогляду. Так, наприклад, аксіологічні уявлення формуються на підставі онтологічних, які в свою чергу розкриваються через гносеологічні. Зі свого боку правда як система аксіологічних поглядів обумовлює формування уявлень про мету, шляхи та засоби діяльності, в тому числі і пізнавальної. Таким чином, правда значною мірою обумовлює об'єктивацію свідомості через практичні дії, виходячи з конкретних вимог до умов існування. Як світоглядному поняттю «правді» притаманні наступні властивості світогляду.

1. В залежності від форм відображення, аксіологічні уявлення можуть формуватись або у вигляді «світосприйняття», або у вигляді «світорозуміння». Тобто, як і світогляд, взагалі, правда може формуватись на буденному або на теоретичному рівнях. Саме в останньому випадку правда, як вже пояснювалось вище, може набувати статусу істини.

2. В залежності від суб'єкта – носія, правда може бути персональною або колективною. При цьому останнє необов'язково означає, що колективна правда автоматично позбавляється суб'єктивності. Колективна правда фіксує ті ціннісні уявлення, які є загальновизнаними в конкретному суспільстві або в соціальній групі й обумовлюються їх рівнем розвитку, національною чи культурною приналежністю або спільністю соціального статусу.

Для ілюстрації першої із зазначених властивостей наведемо у вигляді прикладу один з підходів до визначення «правди», який виділяється з проміж інших своєю оригінальністю: «Поняття правда не піддається вербалізації, поняття взагалі не точно відтворює відношення до цінностей, або створюється з участю спрямованого на нього почуття» [9, с. 185].

Звичайно для підтвердження такої позиції можна підібрати відповідні висловлювання у визнаних авторитетів, зокрема у К.Г. Юнга: «Ніяке інтелектуальне визначення не може передати будь-які специфічні особливості почуття» [105, с. 581]. Обидва висловлювання тільки підтверджують те, що

правда, яка будується на буденному рівні на підставі логічно не оформлених почуттів та емоцій, і не потребує чіткого визначення, тому що вона не претендує на розуміння своєї сутності.

Тож спробуємо сформулювати визначення категорії «правда», позначивши найбільш суттєві її ознаки. Правда – це система поглядів, що набули для людини або суспільства аксіологічної значущості, тобто стали тими переконаннями та ідеалами, які в сукупності визначають сенс людського існування. Зрозуміло, що наведене визначення потребує подальшого вивчення і вдосконалення. Зокрема, актуальним і перспективним здається питання про конкретизацію поняття «історична правда» як одного з визначальних факторів формування об'єктивного підходу до розуміння багатьох соціальних процесів.

1.2. Неправда як етична й лінгвістична категорія і як психосоціальний феномен

Упродовж тисячоліть соціономічна наука прямувала шляхом рефлексивного освоєння неправди як раціонально зорганізованого об'єкта. Така методологічна настанова пояснюється домінуванням у науковому пізнанні світу репрезентаційного стилю мислення (П. Кенінг), згідно з яким суть пізнання полягає у пасивному відтворенні, дзеркальному відбитті дійсності свідомістю універсального (абстрактного та індіферентного) суб'єкта. Ознаками класичного типу раціональності, як зазначає У. Еко, є фокусування на загальному, незмінному та моделювання об'єктів на підставі бінарних опозицій.

Прихильники традиції постулюють онтологічну нерівноправність членів опозиції «істина – неправда», наділяючи істину статусом еталону, орієнтиру, стосовно котрого визначається неправда. Філософське трактування істини як відповідності змісту висловлення дійсному стану речей (теорія кореспонденції

Аристотеля) або ідеальному «образу» дійсності, що існує до розкриття істини й може бути виявлений свідомістю (теорія когеренції Платона), зумовлює розбіжності у тлумаченні неправди. Поняття неправди (репрезентація загального) визначається як хибність судження (Аристотель, Тома Аквінський) або нещирість суб'єкта мовлення (Платон, Августин Блаженний, І. Кант) та ін. [2; 3; 10; 14; 15; 22; 27; 36; 55; 63; 73; 85; 98; 109].

До ознак поняття неправди, на думку Августина Блаженного, Томи Аквінського та І. Канта, належить і негативна оцінність. Визначенням уявлення про неправду (репрезентація одиничного або типового одиничного), що застосовується при вивченні неправди як явища й суміжними з філософією науками, притаманна більша варіативність, ніж її поняттєвим дефініціям. Так, царина неправди може обмежуватися вербальними повідомленнями, або до неї можуть залучатися і невербальні способи передачі інформації (С.І. Симоненко, В.В. Знаков, П. Екман). Дослідники, проте, однакові в тому, що неправда є завжди інтенційною. Класифікації неправди будуються на онтологічних (Августин Блаженний, К. Яперс), аксіологічних (Тома Аквінський) або змішаних засадах (С. Форд). Численні різновиди неправди, що виокремлюються науковцями, перебувають у відношеннях взаємного заміщення і переплетення, які неможливо звести до єдиної ієрархічної схеми. Історію дослідження неправди як сутності та як явища важко назвати еволюцією, оскільки за дві тисячі років розуміння природи неправди фактично не змінилося. Незважаючи на варіативність дефініцій, прихильники традиційних поглядів на сутність неправди неодмінно виходили з її розуміння як антипода істини, стабільної «речі», що передуює мові.

В останній третині минулого століття на авансцену інтелектуального життя виходить діяльнісний стиль мислення, який піддає критичному аналізу засади раціоналізму класичного типу. Основи діяльнісної теорії пізнання закладені філософськими системами А. Бергсона, Л. Вітгенштейна, М. Гайдеггера, Ж. Дельоза, Ж. Дерріди, М.Фуко. Визначальною рисою цих

концепцій є зсув фокусу уваги з природи об'єкта пізнання на пізнавальну діяльність суб'єкта, у процесі якої формується об'єкт. Діяльнісний стиль мислення передбачає залучення суб'єкта до структур знання на рівні як суб'єкт-об'єктних (пізнавальних), так і суб'єкт-суб'єктних (комунікативних) відношень. У вимірах діяльнісно скерованої наукової думки абстрактного суб'єкта пізнання, який індиферентно відтворює «образ» дійсності, не існує: індивідуальний суб'єкт завжди є «активним і пристрасним» (О.О. Залевська) творцем реальності. Активність суб'єкта пізнання виявляється у виборі об'єкта та цільовій настанові його спостереження, а творчий потенціал реалізується у формуванні об'єкта шляхом входження до нього: свідомість суб'єкта спрямована не безпосередньо на певний фрагмент дійсності, а на себе самого у ситуації спостереження за ним. Залучення суб'єкта пізнання до об'єкта називається у фізиці «принципом доповняльності» (Н. Бор), з яким корелює соціологічний принцип «повторного входження» (англ. reentry) Н. Лумана, процедура «пояснювального розуміння», уведена соціологом М. Вебером, літературознавча концепція «погляду» М.М. Бахтіна, психологічна теорія С.Л. Рубінштейна, ґрунтована на положенні «об'єкт не існує без суб'єкта» тощо. Людська особистість набуває повноцінного існування лише за умови її включення до суб'єкт-суб'єктних відношень у дискурсі (Р.С. Перінбаньягам, М. Пеше), які уможливлюють перетворення результатів її пізнавальної діяльності на надбання інших. Дискурс визначається як така форма використання мови у реальному (плинному) часі, що відображає певний тип соціальної активності людини, створюється з метою конструювання особливого світу за допомогою детального мовного опису та є частиною процесу комунікації між людьми (О.С. Кубрякова). М. Фуко і М.М. Бахтін пов'язують принципи взаємодії суб'єктів дискурсу з наявністю в їхній свідомості певних ідеальних структур, утворених у процесі застосування пам'яті і мови. Зосереджуючи увагу на умовах формування цих структур у дискурсі, вчені підпорядковують питання «що» питанню «як», тобто визначають те, що людина бачить, залежно від того, як

вона дивиться на світ. З такої методологічної позиції були досліджені філософські аспекти неправди (Д.Л. Біленко) [66].

Оскільки в науці, як зазначає Б.М. Гаспаров, до недавнього часу домінував репрезентаційний стиль мислення, відповідна методологічна настанова характеризує й переважну більшість підходів до вивчення номінацій неправди й неправдивих висловлень. Напрями дослідження номінацій неправди виокремлюються відповідно до етапів еволюції поглядів на природу значення. У структуральній лінгвістиці значення розуміється як семантична значущість, створювана системою мови (Ф. де Соссюр). Референційна семантика трактує значення як відношення мовних знаків до дійсності. Як структуральному, так і референційному підходам до вивчення номінацій неправди (М.І. Семко та О.С. Токарева) бракує пояснювального потенціалу при висвітленні принципів організації сукупності цих одиниць: номінації неправди розпорошуються між численними угрупованнями лексико-семантичного поля обману внаслідок дифузності своєї семантики, спричиненої суб'єктно зумовленою природою денотата. Когнітивна лінгвістика, що є відгалуженням функціональної лінгвістики (С.А. Жаботинська, А.О. Кібрик, А.Е. Левицький, В.О. Плунгян, А. Ченкі), тлумачить значення як концептуалізацію, тобто як погляд суб'єкта на ситуацію. Згідно з таким трактуванням, значення перебуває у свідомості людини: воно породжується суб'єктом, який інтерпретує зміст мовних знаків, виходячи з наявного у нього знання про комунікативний контекст, позамовну дійсність тощо.

У дослідженні неправдивих висловлень виокремлюються два етапи, співвідносні з референційним і функціональним підходами до трактування значення (у структуральній лінгвістиці вони не досліджувалися, оскільки їх зміст пов'язаний з формою неконвенційно). Формально-логічна семантика, що є версією референційної семантики, залучає до розгляду типові випадки заміни істинної пропозиції на хибну (С.О. Павлов), однак периферійні різновиди неправди (ухильність, неоднозначність, приховування тощо) опиняються поза

фокусом уваги дослідників. Можливість пояснити нетипові реалізації неправди надає комунікативне відгалуження функціональної лінгвістики, у межах якого, відповідно до розуміння природи комунікації, виокремлюються три напрями дослідження неправди. Тракткування комунікації як опосередкованого знаком одностороннього зв'язку між відправником та одержувачем повідомлення (інформаційно-кодова модель комунікації) є підґрунтям теорії мовленнєвих актів. При застосуванні цієї метамови до опису неправди виникає парадокс, суть якого полягає в тому, що визначення неправди як перлокутивного акту (О.М. Бабич, І.Ф. Янушкевич) водночас і потребує успішності відповідного іллокутивного акту, і заперечує її. Згідно з інференційною моделлю, комунікація базується на умовиводі (П. Грайс). Розгляд неправди із цієї теоретичної позиції дозволяє встановити способи викривлення інформації відповідно до того, який з постулатів спілкування порушується, але при цьому роль суб'єкта умовиводу фактично нівелюється: вважається лише, що він існує та йому відомі правила комунікативної поведінки. Можливість взяти до уваги мотиви, цілі, емоції й почуття реальних індивідів надає розуміння комунікації як соціальної інтеракції, активної взаємодії суб'єктів спілкування (П. Вацлавик, Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, Ю. Габермас та інші). Неправда ще не отримала всебічного висвітлення з цієї теоретичної позиції. Як свідчать проникливі інтуїції Р. Барта, Ж. Дельоза, Ж. Дерріди та Ю.М. Лотмана, трактування комунікації як інтеракції відкриває нові перспективи для вивчення неправди як етичної категорії [94; 97; 108; 109].

Вивчення мовних аспектів неправди з позицій діяльнісного підходу передбачає її визначення як об'єкта, залежного від умов спостереження. Це потребує застосування теоретичного інструмента, який дозволив би взяти до уваги, з одного боку, індивідуальний досвід людини, з іншого, колективне знання, цінності, норми і правила, що регулюють її поведінку як члена соціуму. Як наголошує Ю.С. Степанов, головним об'єктом сучасних гуманітарних наук є концепт. Однак розуміння концепту як одиниці концептуальної системи

свідомості людини (Р.І. Павільоніс), уже заданої культурно значущої сутності (В.І. Карасик) відповідає лише останній вимозі. Саме таким чином цей концепт тлумачиться деякими дослідниками (О.В. Мішина, Н.О. Земськова, Н.М. Панченко, О.Г. Пироженко). У світлі положень діяльнісного підходу концепт постає як подія наділення мовного знака смислом (Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі). Призначенням концепту, відповідно, є схоплення індивідуального смислу, що народжується у ситуації спілкування (О.О. Григор'єв). За такого трактування концепту, що дозволяє врахувати також і першу вимогу, поняття та уявлення постають як граничні випадки концепту, інституціоналізовані форми знання людини про об'єкт. Значущість цих форм полягає в тому, що індивідуальне бачення речі є можливим лише завдяки тому, що у свідомості індивіда наявний її усупільнений образ [66].

Пізнання дійсності індивідом є комплексним процесом, у якому задіяні різні когнітивні операції (класифікації, встановлення міри типовості, ідентифікації тощо), які здійснюються паралельно. Ці операції висвітлюють різні аспекти буття концепту «неправда», або його модуси (М.В. Нікітін): статичні (класифікаційний і структураційний) та динамічний (ідентифікаційний). Так, концепт може виконувати функцію системного упорядкування досвіду осмислення ситуацій неправди носіями англійської мови. У класифікаційній діяльності формується логічне поняття неправди (класифікаційний модус концепту). Його зміст адекватно відбиває фреймова структура, що дозволяє систематизувати концептуальні ознаки і зв'язки між ними. Структураційний модус концепту неправди відрізняється від класифікаційного тим, що когнітивна операція впорядкування концептуальних ознак ускладнюється шляхом їх диференціації за ступенем типовості. Сформовану у такий спосіб ментальну структуру – повсякденне поняття неправди – доцільно моделювати за прототипним принципом. Когнітивні операції класифікації і встановлення міри типовості ознак об'єкта комплексно задіюються у процесі ідентифікації неправди у дискурсі. При розгляді концепту

в ідентифікаційному модусі відбувається переорієнтація зі стабільної структури на структурацію, що визначається як акт означування (Р. Барт, Ж. Дерріда, Ю.М. Лотман). Ідею рухливої організації об'єктів втілює поняття ризоми. Цей термін був запозичений філософами Ж. Дельозом і Ф. Гваттарі з біології, де він вживається на позначення форми кореня. Зорганізований навколо центру системи (стрижневому кореню) ці вчені протиставляють ацентровану систему (кореневище), органічно пов'язану із середовищем свого існування.

Для пояснення особливостей смислотворення у ситуації неправди потрібен певний модельний елемент, здатний «схопити» смисл неправди у момент його виникнення. Цей елемент, наявний у самому дискурсі, є своєрідним «відбитком» метамовленнєвої розумової діяльності суб'єкта рефлексії, що зазвичай здійснюється на глибинному рівні (Г.В. Єйгер), але може в напружених ситуаціях виходити на поверхню (І.Т. Вєпрева). Для того, щоб узяти його до уваги, у роботі вводиться поняття дискурсеми неправди (ДН), котра визначається як фрагмент дискурсу, що містить джерело неправди і метамовленнєве нашарування – експлікаторну частину дискурсами неправди, де висвітлюються ситуативні чинники, що суб'єкт рефлексії вважає релевантними для інтерпретації змісту неправди. Уведення такого поняття надає дослідникові можливість визначити певне висловлення як неправдиве, спираючись не лише на власну інтуїцію, а й ураховуючи погляд суб'єкта рефлексії, залученого до ситуації неправди.

Оцінковий вимір поняттєвої категорії неправди структурується відповідно до природи домену, на тлі якого виокремлюється концепт, тобто царини знання, необхідного суб'єкту рефлексії для інтерпретації змісту висловлення, що містить хибну пропозицію. Так, наприклад, якщо істинність висловлення втрачає релевантність, а значущості набувають відносини між комунікантами, то при інтерпретації такого висловлення відбувається концептуалізаційний зсув, тобто у таких контекстах актуалізується не концепт неправда, а концепт ввічливості. Одиниці словника *mentiendi*, що

характеризують поняттєву категорію неправди в оцінному вимірі, відзначаються наявністю семи «хибність» при нейтралізації семи «негативна оцінність» і диференціюються відповідно до різновидів інтенції мовця: дотриматися конвенцій (увічливість), потішити співрозмовника (жарт), відійти від реальності (фантазія) тощо.

Зона перехрещення інформаційного, поведінкового та оцінкового вимірів поняттєвої категорії неправди утворює її ядро, в якому виокремлюються концепти «кривосвідчення», «наклеп», «плітка» тощо. Ці концепти становлять собою різні констеляції концептуальних ознак «хибність інформації», «вербальна форма передачі інформації», «спосіб перекручення інформації» (вигадка, приховування, фальсифікація, перебільшення або применшення), «предмет повідомлення» (адресант, адресат або третя особа), «оцінка предмета повідомлення суб'єктом мовлення» (негативна, позитивна або не специфікована), «мета суб'єкта мовлення» (реляційна або егоцентрична) «оцінка суб'єктом рефлексії» (негативна або нейтральна) Ці концепти співвіднесені у спосіб, який визначається як «імбрикація» (від фр. *imbrication* – лускоподібне покриття, черепиця), тобто таке накладання одного концепту на інший, коли вони частково перекриваються (Ю.С. Степанов) [66].

Вивчення дискурсних реалізацій неправди здійснюється на підставі трьох моделей: фазової (Ю.С. Степанов), конфігураційної (В.О. Лефевр) та ризомної (Ж. Дельоз, Ф. Гваттарі). Фазова модель надає можливість розкрити динаміку ситуації неправди, конфігураційна модель – систематизувати різноманітну інформацію, враховуючи яку суб'єкт рефлексії визначає певне висловлення як неправдиве, а ризомне моделювання – встановити особливості внутрішньої організації дискурсних реалізацій неправди. Ці моделі взаємно доповнюють одна одну, надаючи різнобічне знання про неправду в її дискурсивній іпостасі.

Когнітивно-дискурсивний підхід змінює предметну область дослідження психологічних, етичних та мовних аспектів неправди, залучаючи до розгляду питання про те, за яких умов остання формується у дискурсі. При такому

підході неправда постає як новий тип об'єкта – когнітивно-комунікативне утворення, суть якого визначається смисловим ефектом, що виникає у процесі осмислення суб'єктом рефлексії власного досвіду інтерпретації змісту неправдивого висловлення. Передумовою формування неправди є наявність у свідомості типового уявлення про те, що слід вважати неправдою. Конвенціоналізація останнього відбувається при його поєднанні з мовною формою. У свою чергу, номінації неправди вживаються в англomовному дискурсі для ідентифікації неправдивих висловлень, замикаючи у такий спосіб коло лінгвальної екзистенції неправди.

Уведення в науковий обіг поняття дискурсеми неправди, що складається із двох різнорідних частин – неправдивого висловлення, яке становить собою ядро дискурсеми, та метамовленнєвого нашарування, або її експлікаторної частини, – надає можливість виокремити неправдиве висловлення із плінного дискурсу, не зруйнувавши його зв'язків із ситуацією, частиною якої воно є, та встановити його визначальні риси, виходячи з погляду суб'єкта рефлексії. Евристична цінність поняття дискурсеми неправди зумовлена й тим, що воно дозволяє співвіднести мовний і дискурсивний простори неправди.

Концепт «неправда» існує у єдності статичних (класифікаційного і структураційного) та динамічного (ідентифікаційного) модусів. У класифікаційному модусі концепт співвідносний з логічним поняттям неправди, зміст якого моделюється у вигляді міжфреймової мережі. Зв'язки з іншими концептами зумовлюють організацію поняттєвої категорії неправди, що будується за принципом радіальної структури. У структураційному модусі концепт «неправда» корелює з повсякденним поняттям неправди, котре моделюється як система концентричних шарів, зорганізованих навколо спільного центра. Фреймова і прототипна моделі концепту та радіальна модель поняттєвої категорії неправди визначаються наявністю центра й відносною стабільністю компонентів. В ідентифікаційному модусі призначенням концепту

неправда є захоплення смислу неправдивого висловлення, що зумовлює зсув фокусу уваги зі стабільної структури на організаційну нестабільність.

Неправдивому висловленню передують домовленієва фаза розвитку ситуації неправди. Конфігураційна модель, що співвідносить три різні площини неправдивого висловлення – його форму, когнітивний та комунікативний зміст, – уможлиблює систематизацію інформації, на підставі врахування якої суб'єкт рефлексії визначає висловлення як неправдиве. Кожне неправдиве висловлення становить собою унікальну констеляцію ознак, що пронизують усі шари висловлення, зорганізовані за принципом включення один до одного: референтну ситуацію, мовну форму та комунікативну ситуацію. У дискурсивному вимірі неправда постає як система у процесі становлення. Особливості змістової організації неправдивих висловлень відбиває ризома, яка становить собою аструктурний спосіб організації об'єкта у процесуальності його повсякденного буття.

Висновки до розділу 1

Істина і правда – це різні категорії, які пояснюються невизначеністю останньої і, як наслідок, нездатністю чітко зафіксувати їх відмінності. Головна їхня відмінність полягає в тому, що, на відміну від істини, однією з головних ознак якої є об'єктивність, правда має яскраво виражений персоніфікований характер. Це не означає, що правда взагалі не може бути об'єктивною. Але коли ціннісні уявлення об'єктивні, а, отже, мають теоретичну оформленість і логічну доведеність та ще й підтверджуються суспільно-історичною практикою, то тоді ми маємо справу з правдою – істиною. Правда – це система поглядів, що набули для людини або суспільства аксіологічної значущості, тобто стали тими переконаннями та ідеалами, які в сукупності визначають сенс людського існування. Зрозуміло, що наведене визначення потребує подальшого вивчення і

вдосконалення. Зокрема, актуальним і перспективним здається питання про конкретизацію поняття «історична правда» як одного з визначальних чинників формування об'єктивного підходу до розуміння багатьох соціальних процесів.

Когнітивно-дискурсивний підхід змінює предметну сферу дослідження психологічних, етичних та мовних аспектів неправди, залучаючи до розгляду питання про те, за яких умов остання формується у дискурсі. При такому підході «неправда» постає як новий тип об'єкта – когнітивно-комунікативне утворення, суть якого визначається смисловим ефектом, що виникає у процесі осмислення суб'єктом рефлексії власного досвіду інтерпретації змісту неправдивого висловлення. Передумовою формування неправди є наявність у свідомості типового уявлення про те, що слід вважати неправдою. Конвенціоналізація останнього відбувається при його поєднанні з мовною формою. У свою чергу, номінації неправди вживаються в англomовному дискурсі для ідентифікації неправдивих висловлень, замикаючи у такий спосіб коло лінгвальної екзистенції неправди. Уведення в науковий обіг поняття дискурсеми неправди, що складається із двох різнорідних частин – неправдивого висловлення, яке становить собою ядро дискурсеми, та метамовленнєвого нашарування, або її експлікаторної частини, – надає можливість виокремити неправдиве висловлення із плінного дискурсу, не зруйнувавши його зв'язків із ситуацією, частиною якої воно є, та встановити його визначальні риси, виходячи з погляду суб'єкта рефлексії. Евристична цінність поняття дискурсеми неправди зумовлена й тим, що дозволяє співвіднести психосоціальний і дискурсивний простори неправди.

Концепти «правда» і «неправда» існують у єдності статичних (класифікаційного і структураційного) та динамічного (ідентифікаційного) модусів. У класифікаційному модусі концепт співвідносний з логічним поняттям неправди, зміст якого моделюється у вигляді міжфреймової мережі. Зв'язки з іншими концептами зумовлюють організацію поняттєвої категорії неправди, що будується за принципом радіальної структури. У

структураційному модусі концепт «неправда» корелює з повсякденним поняттям неправди, котре моделюється як система концентричних шарів, зорганізованих навколо спільного центра. Фреймова і прототипна моделі концепту та радіальна модель поняттєвих категорій «правда» і «неправда» визначаються наявністю центра й відносною стабільністю компонентів. В ідентифікаційному модусі призначенням концепту «брехня» є схоплення смислу неправдивого висловлення, що зумовлює зсув фокусу уваги зі стабільної структури на організаційну нестабільність.

РОЗДІЛ 2

ПСИХОСОЦІАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДжЕРЕЛ, УМОВ, ФОРМ І ПОДІЄВОЇ ДІАЛЕКТИКИ СОЦІАЛЬНОЇ БРЕХНІ

2.1. Брехня як ідеологічна першооснова тоталітарних держав

Якщо прослідкувати історичний розвиток людських спільнот, ми досить чітко виділимо чотири основних етапи розвитку: первісний лад, сільськогосподарські громади, доба індустріалізації і, нарешті, інформаційне суспільство. Первісний лад характеризується наступним чином. Виробничі сили тут – власні м’язи, засіб виробництва і головне багатство – деяка зброя й одежа, вільна територія. Злочин – це шкода роду. Племена родичів блукають планетою і виживають як можуть. Немає ніяких писаних законів, звісно, як і сталих міжплемінних. Кожен рід живе згідно з інстинктами та можливостями здорового глузду. Вбивати свого нерозумно, бо чим нас більше, тим ми сильніші. Красти нічого, адже все спільне, а якісь особисті дрібниці швидко виявиться, хто вкрав, бо всі живуть вкупі, тож і сенсу немає. Пограбувати інше плем’я – то добре, але важко. Вбивати чужого можна скільки завгодно. Тільки дивись, щоб він не вбив натомість тебе, і щоб вигода від його вбивства не стала тобі недоречно дорогою. Поки на планеті вистачає їжі й місця, вбивати інших людей немає сенсу. Коли стає тісно й голодно, вбити іншого – то доблесть в очах свого племені, найменше це нічого поганого, звична справа. Вбивство родича звісно великий гріх і карається найчастіше вигнанням, якщо звісно дізнаються, хто вбив [27].

Сільськогосподарські громади означені такими характеристиками. Виробнича сила – людина, засіб виробництва і головне багатство – родюча земля. Злочин доби – вбивство. Треба багато працювати мотикою, будувати хати й наживати речі. Кожна працездатна людина перетворюється на засіб, що

здатен приносити князю-феодалу прибуток. Тож поступово починають з'являтися закони, які забороняють вбивство. Звісно вбивство феодала значно важчий гріх, аніж вбивство простого селянина, але й селян вбивати вже не годиться, і за це накладається покарання. Проте життям дітей ніхто сильно не переймається – воно ще непрацездатне, виростити їх вартує значних ресурсів. Звична справа позбуватись зайвих, «віддавати в науку» ремісникам і монастирям, продавати калік до княжого двору, а то й просто десь полишати. Само собою дитина мусить працювати, як зможе і скільки треба. Крадіжки теж поступово стають злочином, проте на цьому етапі ще досить мало регулюються законодавством. Великий злочин вкрати в князя, а самі між собою якимось там розбирайтесь громадами. Громади розбирались і вправлялися з цим хто як міг за допомогою усних правил сумісного прожиття і старости в якості судді.

Індустріальна доба породила такі особливості. Виробничі сили – техніка та навчена людина, засіб виробництва і головне багатство – технології, станки, заводи, сировина. Злочин доби – крадіжка. Вже зрозуміло, що кожна людина – потенційний прибуток, навіть якщо на неї немає вільної (сільськогосподарської) землі. Вбивство і злодійство (крадії) становлять загрозу суспільству, бо зменшують кількість створювачів прибутку і позбавляють їх мотивації працювати (накопичувати речі). Вбивство вважається страшним злочином, розвивається карне законодавство й поліція. Крадіжка теж стає досить важким злочином, розробляється під це законодавство і створюється додатковий штат поліції. Під кінець ери індустріалізації і з падінням народжуваності стає вигідним піклуватись про всіх народжених дітей як майбутні джерела прибутку. Починають формуватись дитячі будинки. Діти поступово перестають бути виробничою силою, бо не мають потрібних навичок, і мають спочатку навчатись. Наприкінці епохи навіть приймається декларація прав дітей.

Інформаційне суспільство характеризують наступні чинники. Виробничі сили – освічена людина, засіб виробництва і головне багатство – інформація.

Злочин доби – брехня. Вбивство вже страшний антилюдський злочин, крадії – низи суспільства, втім їх потрібно розуміти й перевиховувати. Діти – квіти життя і все краще для них. До цих наслідків призвели харчовий достаток, падіння народжуваності, неспроможність дітей працювати та необхідність тривалого навчання, щоб мати змогу працювати. На перший план невирішених проблем часу виходить брехня як важливий злочин проти Інформації. Якщо інформація – головний засіб виробництва і головне багатство, то її спотворення, брехня, логічно стає основним злочином часу. Освічена людина як основна виробнича одиниця, якщо в сумі її знань є значуща частка брехливої, недостовірної інформації, виявляється бракованим засобом виробництва і може таким чином виробляти здебільшого брак. Як зіпсований станок виробляє браковані деталі, як з гнилого насіння не виросте врожай, так і спотворена інформація не дасть корисної інформаційної продукції.

Таким чином ми бачимо, як суспільна мораль в форматі закону змінюється під впливом практичних життєвих реалій. Те, що об'єктивно не вигідно спільноті, стає злочином, навіть якщо до того було звичайним, нормальним або й навіть добрим. Ще сторіччя назад нікому б не прийшло в голову жалкувати за ворожими солдатами, бо це ж багаторазово кращі люди. Це не означає, що наші предки були зліші чи аморальніші, ніж ми. Це означає, що людиною керує насамперед необхідність, закон джунглів, і вона може собі дозволити бути доброю та моральною лише настільки, наскільки має можливість в даний конкретний проміжок часу.

Раніше брехня ніколи не була суспільно важливою і суспільно караною. Звісно тиран міг вбити свого службовця за будь-що, але міг і лишити – «всі крадуть і всі брешуть». Звісно в законі була стаття «не брехати на суді», але майже ніколи по ній нікого не карали – не до таких дрібниць, коли не вистачає ресурсів впоратись із серйознішими справами. Із комерційною брехнею, тобто шахрайством, почали боротися не так давно і за залишковим принципом. І то через те, що це різновид крадіжки, – завдає підданам матеріальної шкоди, але

начебто й цю шкоду вони завдають собі самі, бо самі дозволили себе обманути. Тож буде вільний час у законників – розслідують справу, ні – то потерпілі «самі дурні». Карається факт завдання матеріальної шкоди, а не власне брехня. Ще одним видом брехні, яка дійсно каралась, була зрада дружини чоловікові. За цим могло слідувати розлучення, побиття, або й смерть у деяких країнах. Насамперед у тих країнах, де дозволене багатоженство. Але причини таких законів суто біологічні – захист чоловіками своїх біологічних інтересів, щоб ростити своїх власних потомків, а не чужих. Тож і тут сам факт брехні має нікчемну вагу.

Зовсім іншої ваги факт брехні має набути в сучасному інформаційному суспільстві. Логічно й закономірно вона досягне статусу окремого й досить важкого злочину. Спочатку стане карним злочином брехня суспільнозначуща (політична, економічна, фінансова, ідеологічна), що спричинила або могла спричинити значних наслідків. Її джерела – політики, посадовці, експерти і так звані лідери громадської думки, навряд чи опиняться у в'язниці через тренд пом'якшення фізичних покарань. Зараз вже не вбивають вбивць і не відрубають крадіям руки. Але будуть нести фінансову відповідальність, і принаймні будуть позбавлятися доступу до широких аудиторій. Втім, якщо справи в цивілізації підуть досить кепсько, можливий період, коли таких будуть і зачиняти в тюрмах деякий час.

Далі прийде черга брехні регіонального та місцевих рівнів. І врешті-решт широкі народні маси почнуть сприймати брехню як щось дійсно погане, й самі відписуватись і піддавати остракізму брехунів. Значно зросте кількість скарг та позовів власне за брехню. Як то зараз не годиться мати в друзях вбивць або крадіїв, так то колись буде негідно мати в друзях навіть побутових брехунів. Тут варто звернути увагу на два моменти. По-перше, введення нових засад законності і моральності буде відбуватися як завжди згори. Це зумовлено тим, що ті, хто нагорі, хочуть – не хочуть, а мусять дбати про суспільне. Їх власний добробут і влада залежать від суспільного, тому що вони живуть за суспільний

кошт. Є спільний надлишок – є за що жирувати верхам, зменшується спільний надлишок – чекай гризні у верхах за залишки, а то й низової революції. Є незалежна країна – є влада у верхів, втрачається незалежність – владу захоплює зовнішня сила, а місцеві еліти залишаються в кращому разі у неї в підзвітних чиновниках. А у тих, що знизу, опція «перейматись суспільним» за замовчуванням вимкнена. Бо їх статки залежать передусім від їх власної конкретної праці. І так, ця праця забирає досить сил і часу, щоб його стало ще й на спроби стежити та розбиратись, що ж там коїться на суспільних та світових рівнях, куди воно йде або куди має йти. А якщо такий час знайдеться, і створиться розуміння, то забракне важелів впливу та інформаційної потужності. Тому зміни суспільних засад відбувалися, і відбудуться принаймні ще раз, згори [95].

По-друге, зараз ніхто з наших лідерів громадської думки, тим паче єврооптимістів, не те що не передбачає таких змін в оцінюванні й покаранні брехні, а й навпаки, називають мої думки наступом на свободу слова, обґрунтуванням диктатури, просто дурнею або й фашизмом, як то зараз водиться. Це зрозуміло спричинено страхом перед РФ, її тоталітарним контролем інформації з одного боку, та західними стереотипами законності з іншого боку. Ми не маємо права затуляти комусь рота, навіть якщо точно знаємо, що він бреше, бо священною коровою зараз є свобода слова. Це сучасний постулат і сучасне табу. Так, ми заборонили російські канали, і це добре, але через війну, а не через брехню. Так, ми забороняємо в'їзд в Україну російським митцям, але через те, що вони вороги, а не через те, що брешуть. Так, ми хотіли б заборонити телеканал Інтер, але через те, що він підіграє ворогові, а не через те, що постійно бреше.

Сучасні люди, навіть лідери думок, не вбачають злочину у брехні як такої, і тим паче не вважають, що брехня має каратись. Порівняйте з: «вбивство – апріорі злочин і має бути покаране». Всі причини вбивства можуть бути лише пом'якшувальними обставинами, але не виправданням вбивства як такого.

Крадіжка – апріорі злочин і має бути покарана. Причини крадіжки можуть бути пом'якшувальними обставинами аж до співчуття крадію, але не виправданням крадіжки як такої. Брехня – то взагалі не злочин, а так, щось не дуже моральне, та й то далеко не завжди. Покарана може бути тільки дуже важлива й важка брехня, яка спричинила фінансових збитків, та й то, коли таке бувало? Бо ж то «кожен має право на власну думку» і «в кожного своя правда» і взагалі нині всеосяжна «свобода слова».

Таке відношення до брехні свідчить про те, що інформаційна ера ще й не думала наступати. Про настання інформаційного ладу будуть свідчити зміни соціального устрою і суспільної моралі. Таке відношення до брехні свідчить про те, що інформаційна ера ще й не думала наступати, хоч багато оптимістів вже давно й радісно проголошують мовляв ми вже живемо в інформаційному суспільстві. Ми лише починаємо підніматися до нього на поріг. Відношення до брехні, злочину інформаційної доби, якнайкраще про це свідчить. Коли ковалі кували мечі й підкови, то ще не був індустріальний лад. Коли з'явилися перші ткацькі станки в Англії, індустріальний лад лише тільки-но починався. Про настання інформаційного ладу будуть головню свідчити зміни соціального устрою і суспільної моралі.

Не зважаючи на те, що причину успіху російської агресії вбачають передусім в брехні (пропаганді), ніхто з сучасних лідерів не закликає до покарання за брехню. Найбільше, що вони можуть собі дозволити, це закликати до боротьби з платними троями. Невідомо, втім, в чому полягає злочин роботи за гроші, – всі працюють за гроші. В самій по собі роботі за гроші немає нічого поганого. Чи то злочин полягає в свідомому розповсюдженні брехні за матеріальну вигоду (зарплату)? Та ж і фізичні люди свідомо брешуть не за так, а заради якихось матеріальних вигод. Чи то за здобуття політичної влади, чи аудиторії для замовних статей чи монетизації переглядів в Інтернеті. І вигода їх майже завжди значно більша за ті зарплати, що отримують платні тролі. Але їх чіпати не можна, бо свобода слова. Чіпати мається на увазі лише видаляти

брехню та банити аккаунти, бо ні про що більше сьогодні взагалі не йдеться. Навіть за позбавити телеканал ліцензії буде не так вже й багато голосів, і то через війну, а не через брехню.

Проте наступ на брехню вже починається, і починається він згори. Бо можновладці, як вже було сказано, по-перше вимушені захищатись, по-друге мають змогу. І по-третє, як би там не було, мають менше забобонів і стереотипів, ніж широкі народні маси й ті з їхніх представників, які намагаються «бути попереду» завдяки проголошенню «я такий як ви і висловлюю вашу думку, щоб вам подобатись». Ще тут маю зробити відступ, щоб не склалося хибного враження начебто я вважаю можновладців розумнішими за хоча б середній клас. Ні, справа в тому, що еліти близькі до джерел влади, а отже просто знають, як саме брехня влаштована і навмисне розповсюджується, щоб заколисати маси, і як саме воно є насправді. Тобто вони просто ближчі до реальності, позбавлені тих стереотипів, які сприйняли маси, і між іншим радо й охоче сприйняли. Але влада вже починає наступ на брехню. І хоч поки це лише самозахист, а не принципова зміна, то є доброю звісткою. Злякавшись Трампа, Брексита і РФ, німецька влада вдається до таких дій. Соцмережа готує заходи для боротьби з розповсюдженням неправдивих новин в Німеччині перед виборами в Бундестаг, які відбудуться восени 2020 року. Так, соціальна мережа оголосила про співпрацю з медіа-компанією «Correctiv», яка займеться перевіркою фактів у поширюваних в Німеччині через «Facebook» новин і повідомлень. Американська корпорація має намір в подальшому підключити до цієї роботи й інші журналістські організації. Крім того, планується спростити для користувачів у Німеччині процедуру подання скарг на неправдиві новини. Також газета «Rheinische Post» повідомила про плани влади Німеччини посилити заходи протидії поширенню в соціальних мережах неправдивої інформації. Принципове в цій новині те, що мова йдеться не про платних тролів, не про спростування окремих випадків брехні окремих журналістів, або про судове переслідування особистого наклепу. Йдеться про

брехню як таку, про запобігання розповсюдженню брехливих новин, про початок створення відповідних органів і запровадження покарань. Принциповим питанням є швидкість прийняття рішення і видалення брехні. Бо поки хтось там подасть до суду, поки там ті суди будуть йти, всі вже давно про ту справу забудуть, а свій негативний вплив брехня вже встигне причинити сповна. Об'єктами покарання мають стати аккаунти і фізичні особи з тієї ж причини – поки буде видалена одна брехня, клієнт встигне розповсюдити ще з десяток. Ще півтора роки тому «Гугл» оголошував про початок розробки платформи «швидкої перевірки достовірності новин», яка перебуває в стадії розробки. Звісно, наступ на брехню тільки починається, то ж ми багато ще будемо розмірковувати на цю тему.

Як зазначає М. Бердяєв: «На проблему брехні надто мало уваги звертали філософи. Брешуть не тільки люди брехливі за природою, але і люди правдиві. Брешуть не лише свідомо, а й несвідомо. Люди живуть в обіймах страху, і брехня є знаряддя захисту. Структура свідомості деформується функцією брехні, породженою страхом. Існує декілька типів брехні, і найцікавіший той тип, який усвідомлюється не як гріх і вада, а як обов'язок. Елементарним уявляється тип брехні корисливої, як засобу для досягнення егоїстичних цілей. Є тип брехні безкорисливої, майже художньої, коли людина втрачає відмінність між реальністю і власною вигадкою. Цей тип також не буде мене цікавити. Є ще тип брехні із співчуття, який може бути порятунком життя іншої людини. Правдивість не означає формалізму і педантизму. Етичний акт людини завжди творчо- індивідуальний і вчиняється для конкретного випадку життя, одиничного і неповторного. Але найбільше значення має брехня соціальна, схвалювана як обов'язок. Це вона наповнює життя держав і суспільств, підтримує цивілізацію, це нею пишаються, як обереганням від розвалу й анархії» [17].

Глибоко вкорінені в масову свідомість міфи є оприявленням цієї брехні. М. Бердяєв стверджує, що через ці організовані міфи брехня керує світом,

охороняючи людські суспільства. Стародавні міфи виникали з колективної несвідомої творчості, й у їх підґрунті завжди були якісь реальності. Сучасним міфам властива свідомо організована брехня. В них немає наївності. Це звучатиме песимістично, але потрібно визнати, що брехня кладеться у підвалини організації суспільства. Чиста, нічим неприкрита істина могла б спричинити кінець усіх речей, розпаду суспільств і держав, – говорять захисники прагматизму брехні. Політика значною мірою є мистецтво управління людськими масами, тобто передбачає демагогію, а відтак і брехню. Це мистецтво користується міфами, які не становлять випадковий продукт фантазії, а характеризуються свідомою організованістю. Міф однаково створюється про предмет любові і про предмет ненависті, в ньому сильні емоції досягають великої наструненості й конкретності. Ерос та анти-ерос однаково викликають роботу фантазії, котра створює образи. Брехня, визнана соціально корисною, нині досягає в міфі таких небувалих масштабів і настільки деформує свідомість, що ставиться питання про кардинальну зміну ставлення до істини і до брехні, про зникнення самого критерію істини. І раніше брехня відігравала немаловажну роль у політичному житті. В дипломатії завжди вдавалися до хитрості і підступності. З початку Нового часу макіавеллізм увійшов до Європи як система управління державами. Але все ж таки брехня не визнавалася остаточно вищим принципом повсякдення, спрямованого на зростання і могутність. Зміна ставлення до істини була в Ніцше, в Маркса, у прагматичній філософії. Скажімо, Ніцше вже говорив, що істина є породження волі до могутності. Маркс навчав, що пізнання істини неподільно пов'язане з революційною класовою боротьбою, тому не може бути істини відчуженої від цієї боротьби. Прагматична філософія стверджує, що істина – це щось корисне і плідне для перебігу життя. Таким чином істина цілком підкоряється вітальному процесу, її критерієм є зростання могутності життя. І це на практиці призводить до того, що перестають шукати істину, шукають сили. Але для набування сили брехня може виявитися продуктивнішою за істину. Шукають сили тому, що

відчують себе приреченими на загибель у світі, який перейшов у кволий стан, у якому вже немає твердинь. «Я пам'ятаю, як на одному міжнародному з'їзді в Німеччині, незадовго до приходу Гітлера до влади, була прочитана доповідь про настрої німецького студентства, і головною думкою її була та, що студенти перестали шукати істину і шукають сили. Звідси постає надзвичайна роль техніки в сучасному житті», – писав М. Бердяєв [17].

Брехня – першооснова так званих тоталітарних держав, адже без організованої брехні вони ніколи не могли б бути створені. Брехня навіюється як священний обов'язок, як обов'язок перед обраною расою, як повинність в умогутненні держави та вибраного класу. Це навіть не усвідомлюється як брехня. Не визнається брехнею те, що посилює динамізм, слугує утвердженню життя, що надає сили в боротьбі. Брехня може навіть здаватися єдиною істиною. «Хитрість розуму», про яку говорить Гегель, перетворюється на свідому практику корисної брехні. У Гегеля була вже небезпека релятивізації істини, підкорення її відносності історії. Брехня, яка у величезних масштабах практикувалася в СРСР і яка одержала жахливе уреальнення в процесах проти старих комуністів, є діалектична брехня. Брехня виявляється діалектичним моментом у здійсненні досконалого комуністичного суспільства. Кожний момент діалектичної динаміки релятивізується для повного святкування логосу в цьому процесі: наприклад, старий комуніст, вірний комуністичній ідеї, перетворюється на фашиста; отож попередній момент цього процесу абсолютно заперчується, але це визнається важливим для здійснення його мети, і т. ін. Брехня у фашизмі і націонал-соціалізмі має не діалектичний, а вітально-динамічний характер. Проповідь нищівної ненависті до євреїв і марксистів потрібна для посилення динамізму, для зростання вітальної сили. Все, що мовиться про расового чи класового ворога, звичайно є брехня. Тут ворог – фікція, необхідна для накручування ентузіазму, для виправдання насилля, для нарощування могутності. Фронти, які утворюються у світі, просякнуті брехнею. Так званий антикомуністичний фронт є брехня і шантаж. У Німеччині це є

просто знаряддя міжнародної політики і приховане бажання розподілу Росії. Взагалі ж це – зосередження корисливих капіталістичних і фашистських сил. Але антифашистський фронт, не дивлячись на існування реальної небезпеки фашизму в усьому світі, теж містить у собі брехню, тому що фашистами називають всіх антикомуністів, що, зазвичай, невірно. Багато прихильників капіталізму є лібералами, а не фашистами. Фашизм же зліквідовує приватний капітал і замінює його державним. Брехнею є розподіл світу на два табори, що становить прийом ведення війни. Насправді світ набагато складніший, він не складається з фашистів і комуністів. На брехні також засновані політичні партії. Демагогія, без якої вони не можуть обійтися, завжди потребує брехні. Гасла, які виголошують партії під час передвиборної агітації, буденно нічого не мають загального з їх реальною політикою. В усіх високосяжні цілі, що прикривають у край не високолетні інтереси [17].

2.2. Агітація, міфологізація і демагогія як форми-характеристики брехливості політичних партій

Моральна демагогія, агітація та міфологізація пов'язані між собою настільки органічно, що моральна демагогія неминуче веде до насильства, а насильство передбачає появу моральної демагогії як неодмінної своєї умови. Прийнято вважати, що моралі не може бути багато, що в ній не можна перестаратися. Таким є один усталений стійкий стереотип суспільної свідомості. Основний аргумент тут в тому, що мораль самоцінна. Вважається, що вона взагалі, за визначенням, не може бути зведена до рівня засобу, аксіологічне забарвлення якого змінюється в залежності від мети. Людина може порушити міру в фізичних вправах, бо вони потрібні їй не самі по собі, а для чогось іншого, приміром, зміцнення тілесного здоров'я. Але особистість не може порушити міру в спогляданні зоряного неба, бо цінність споглядання і

полягає в самому спогляданні. Можна зловживати алкоголем, але не можна зловживати приємними мелодіями або ароматом квітучої грядки. Ще Аристотель, визначаючи етичну доброчесність як середину крайнощів, що утворюють дві обрамляючі її вади, і як би застерігаючи від хибних асоціацій, які напрошуються при такому розумінні, підкреслював, що в осередді самому по собі немає крайнощів (як, втім, і в крайнощах самих по собі немає осереддя). Доброчесність-середина сама є крайністю, досконалістю. Словом, нагородою моралі (чесноти) є сама мораль (чеснота). Тому в тому, що стосується моралі, немає небезпеки перебрати, а є тільки небезпека недобрати.

Це міркування виглядає досить переконливим. Воно було б навіть бездоганим, якби не існувало небезпеки підміни моралі. Насправді ж така небезпека існує. Мораль цілком піддається заміні, імітації. Більш того, в цьому плані вона уразливіша, аніж інші прояви культури. Мораль дійсно завжди самоцінна. У ціннісному світі вона виділяється в якості абсолютної величини. Якщо це так, якщо мораль дійсно обрамляє простір людської культури, будучи її межею, граничною підставою, то це саме і означає, що вона не може мати адекватного втілення. Абсолют можна схопити, зафіксувати, висловити. Інакше мораль і не могла б виконати функцію якоїсь ідеальної точки відліку всіх форм людської діяльності. Абсолютна моральна переконаність, узурпує право на моральну істину, не впливає з переконання в абсолютності моралі. А саме навпаки, ідея абсолютності моралі знаходить логічне продовження в установці, згідно з якою наші політичні, правові, громадянські уявлення завжди є відносними. Ідея абсолютності моралі, що всерйоз продумана і прийнята, вимагає від суб'єкта граничної скромності й стриманості в оцінці міри власної – і теоретичної, і практичної – долученості до моралі.

Усі емпіричні форми буття моралі є разом з тим і її певними спотвореннями. Це вірно до такої міри, що, приміром, у суспільній комунікації ми завжди маємо справу з її брехливими образами. Мораль не вміщується в вчинки, і одночасно вона не вміщується в слова. Х. Вітгенштейн висловив цю

думку в наступному образі: якщо уявити собі якусь абсолютну особистість, що володіє всевіданням, то в цьому універсумі знань не знайшлося б місця етичним (як, втім, і релігійним) судженням. Все, що ми говоримо про мораль, надто неточне. Не в тому сенсі, що такі твердження є неправдивими. Вони взагалі не класифікуються за критерієм істинності і хибності. Неправомірною є сама постановка питання про те, що таке партійна мораль у сучасних політичних партій. Співвідношення моралі і пізнання – це велика проблема. Важливо підкреслити те, що висловлювання про мораль говорять не про мораль і не про те, що ми називаємо мораллю, а про наше ставлення до того, що ми називаємо мораллю. Це ж повно стосується і політичних партій і тоталітарних державних утворень [102].

Якщо об'єктивації моралі є її спотворенням, то висловлювання про мораль, змістом яких є ці об'єктивації, допустимо розглядати як індикатор здатності розрізняти саму мораль від її спотворених форм. Тут можливі дві екстремальні позиції. Перша полягає в повному запереченні об'єктивувати форми моралі на тій підставі, що вони дають хибне, спотворене уявлення про неї. Таке заперечення, однак, неминуче обертається запереченням моралі взагалі, бо, якими б карикатурними по відношенню до дійсного образу моралі не були її об'єктивувати форми, вони є єдиними, що дозволяють зафіксувати мораль саме як мораль і включити її в суспільну комунікацію. Тому не випадково етичний нігілізм в теорії, всупереч своєму над гуманістичному пафосу, на практиці обертається партійним цинізмом і вседозволеністю влади. Людина, котра бажає стати «надлюдиною», завжди ризикує опинитися «недолюдиною».

Друга позиція полягає в помилковому ототожненні форм моралі з самою мораллю. У цьому випадку ми маємо справу з моральною демагогією. Вона обертається такою самою дискредитацією моралі, як і цинізм, хоча і здійснюється на інший манер. Щоб проілюструвати внутрішню схожість цинізму і моральної демагогії при їх очевидній зовнішній протилежності,

можна скористатися таким порівнянням. Відомо, що існує безліч підробок картин видатних художників. Уявімо собі ситуацію, коли якийсь шедевр загубився, і ми маємо справу лише з його копією. Якщо хтось скаже, що шедевра взагалі не існувало, а хтось скаже, що копія і є шедевр, то ми отримаємо саме аналогії крайнощів цинізму і демагогії в етичному вимірі.

Моральну демагогію називають ще моралізаторством, моралізування або навіть моралістикою. Оскільки останні три терміни аксіологічно неоднозначні і при безсумнівній негативній навантаженості нерідко розглядаються просто як похідні від моралі, термін «моральна демагогія» тут найбільш прийнятний. Крім іншого, його етимологія більш відповідає суті справи. З одного боку, підміна моралі її видимістю виникає при прагненні маніфестувати, показати (саме показати, а не пізнати) її, себто тоді, коли вона повинна постати перед демосом (народом, публікою), з іншого боку, демагогія (популізм) завжди апелює до моралі, знаходячи в цьому адекватний засіб для своїх цілей.

Безпосередній індикатор моральної демагогії – етична перевантаженість мови, саме велика кількість моральної термінології і оцінок в суспільній комунікації. Зрозуміло, важко суто кількісно визначити, коли починається етична перевантаження. Показники моральної демагогії мають якісну природу. У найзагальнішому вигляді вони зводяться до позитивної оцінки суб'єктом самого себе і негативну оцінку ним інших. Це не означає, що про моральну демагогію можна вести мову тільки тоді, коли людина щиро вихваляє себе і настільки ж відкрито засуджує інших. Вона може хвалити себе приховано, непрямо, коли, наприклад, вважає найкращим, добрим рід або нарід, до якого сама належить. Інший випадок – показна скромність, про яку говорять, що «смиренність гірша за гордість». Витончених форм набуло також моральне приниження інших. Воно може, наприклад, здійснюватися через їх показне надмірне вихваляння. Адже коли людина дає моральні оцінки іншим, то привласнює собі право давати такі оцінки. Науковці вбачають ознаки моральної демагогії у вихвалянні суб'єктом самого себе і засудження інших. Для свого

емпіричного (операційного) застосування феномен демагогії потребує конкретизації, проте, він дозволяє зафіксувати це явище в цілому.

Історично мораль тісно пов'язана з релігією. У культурі мораль обґрунтовується через божественну волю і санкцію (Іегова заповів ізраїльському народу і передав через Мойсея записаними на скрижалях основні моральні норми, Христос сформулював моральний закон любові, Аллах продиктував Магомету Коран як нормативний канон), а в тих цивілізаціях, етичні основи яких пов'язані з ім'ям тієї чи іншої видатної людини, ця людина (як, наприклад, Конфуцій або Будда) підіймається в подальшому до божественного статусу. Є ще досліди раціонального обґрунтування моралі; хоча як філософська претензія вони міцно закріпилися в культурі, проте, в жодному із конкретних рішень не набули поширення, хоч в якійсь мірі можна порівняти з релігійними концепціями. Зв'язок релігії та моралі можна витлумачити як культурний код, який розшифровується таким чином, що людині не дано бути суб'єктом моралі, виступати від її імені. Говорячи по-іншому, моральний суд знаходиться в руках Бога, а не людини. Звідси одне з специфічних і найважливіших нормативних вимог усіх розвинених моральних систем – не судіть інших! Ці два аспекти моралі – надлюдське обґрунтування і нормативне обмеження: «не судіть!» – поєднані між собою настільки органічно, що без одного був би неможливим інший [96].

Моральна оцінка – феномен сутнісно парадоксальний. Він передбачає, що той, хто виносить таку оцінку, сам є морально бездоганним, або, по крайній мірі, володіє в цьому відношенні особливою компетенцією, подібно до того, наприклад, як це відбувається з юридичними оцінками, які виносять особливі обізнані в своїй справі люди. Проте характерною особливістю морально досконалої людини є свідомість власної недосконалості (почуття невдоволення собою, скромність), що не дозволяє ставати в позу судді, навчителя. «Нехай першим кине камінь той, хто без гріха», – сказав Ісус Христос, коли зайшла мова про засудження жінки, викритої в перелюбстві. Себе ж таким він не

вважав. У той же час людина, яка охоче бере на себе роль морального судді, вже самим цим фактом виявляє моральну якість (самовдоволення), що свідчить про те, що вона цій ролі не відповідає. Виходить так, що той, хто міг би виносити моральні оцінки, не буде цього робити (саме тому, що він міг би це робити), а тому, хто готовий виносити моральні оцінки, не можна цього довіряти.

Не претендуючи на вирішення цього протиріччя, можна запропонувати свого роду тимчасове правило, яке полягає в наступному: моральна оцінка в позитивній формі, якщо й допустима, то тільки по відношенню до інших, моральна оцінка в негативній формі допустима тільки по відношенню суб'єкта до самого себе. В цьому останньому випадку вона спирається на якусь внутрішню ірраціональну силу. Власне кажучи, саме за цими ознаками – хто, кого і на якій підставі судить – розрізняються між собою злодіяння (гріх) і злочини (карна дія). Злодіяння і злочин можуть збігатися, найчастіше і збігаються за фактичним (матеріальним) змістом. Це може бути одне і те саме діяння. Різниця між ними полягає в тому, що за злочин людина відповідає перед іншими людьми на підставі юридичних норм, за злодіяння відповідає перед своєю совістю на підставі абсолютного морального закону. «Закон є совість держави», – писав Т. Гоббс [60]. Переінакшивши це твердження, можна сказати: «совість є закон моральної особистості».

Таким чином, моральна оцінка (в її негативній формі, тобто як засудження інших) не піддається логічно несуперечливому обґрунтуванню і в цьому сенсі вона неможлива. Якщо, проте, вона існує, то це означає, що вона має спотворену форму. Найчастіше – це «моральна демагогія». Моральну демагогію можна визначити як зловживання моральною оцінкою шляхом зміщення її векторів: те, що має бути направлене на інших – моральне піднесення – звертається суб'єктом на самого себе, а те, що має бути спрямоване на самого себе – моральний осуд – звертається на інших.

2.3. Світоглядні та дослідницькі блукання свідомості як форма брехливості сциєнтистськи зорієнтованої науки

Результатом моральної демагогії є самозвеличення суб'єктом самого себе, завдяки якому людина або група людей зображує себе кращою, ніж вона є насправді. Але це тільки перший, очевидний, і найменш шкідливий її наслідок. Набагато небезпечніше те, що моральна демагогія містить в собі певну селекцію людей за моральним критерієм. Вона розподіляє їх на добрих і злих. Розвести людей по різні боки етичної барикади – значить провести між ними таку прірву, яку навряд чи можна подолати. У релігійних утопіях (християнській, мусульманській) передбачається відділення зерен від половини, добрих від злих. Але там це відбувається в день останнього суду і – в цьому чудова послідовність цих утопій – остаточна. У них визнається, що після поділу прихистком добрих стає вічне життя в раю, а злі прирікаються на вічне страждання. Між ними не залишається нічого спільного. Моральну демагогію можна інтерпретувати як лицемірну форму останнього суду. У ній людина привласнює собі функцію, яка в релігійних утопіях відводиться лише Богу.

Більш конкретний механізм моральної демагогії полягає в тому, що питання з конкретного, предметно-верифікованого рівня розгляду переводяться на абстрактний, невизначений рівень, і тим самим дається помилковий напрямок суспільної енергії людей. Моральна демагогія є продовженням некомпетентності, покликана якимось компенсувати і приховати тим самим дійсні причини того чи іншого діяння. Вона перетворює злочин в злодіяння, розчиняє конкретну відповідальність у загальній провині. Її можна розглядати як своєрідний відвідний клапан, покликаний випускати пару громадського гніву, яка, в іншому випадку, може розірвати соціальний котел. Суб'єктами моральної демагогії є переважно ті, хто займає на соціально-ієрархічній драбині верхні щаблі: багаті країни по відношенню до бідних, привілейовані класи по

відношенню до знедолених, керівники по відношенню до підлеглих, вчителі по відношенню до учнів, батьки по відношенню до дітей, старші по відношенню до молодших.

Слово «наси́льство» в природній мові означає примус до чого-небудь силою, проти волі. Тут саме й виражена суть цього поняття. Сенс насильства полягає в тому, щоб блокувати вільну волю індивідів і примусити (або утримати) їх від дій, які пропонуються тими, хто чинить насильство. Його взагалі можна коротко визначити як узурпацію вільної волі. Воно є панування одних індивідів над іншими, засноване на зовнішньому примусі. Це особливий, крайній випадок відносин панування і підпорядкування, владних відносин [80].

Будь-яка влада представляє собою ієрархію, вертикаль людських відносин, вона полягає в тому, що одні приймають рішення за інших (в тих чи інших питаннях, в тих чи інших межах, в той чи інший час і т. ін.). Однак засновки влади можуть бути різними. Влада може бути природною, ґрунтуватися на реальному відмінності волі, через які відносини між ними є природними, нормальними тоді, коли вони стають ієрархічними (типові випадки: влада батьків над дітьми або освічених станів над неосвіченими). Вона може ґрунтуватися на попередньому договорі, злагоді тих, по відношенню до яких вона здійснюється (типові випадки: влада авторитету або влада судді в державі). Однак влада може ґрунтуватися і на зовнішньому примусі. Тоді ми маємо справу з насильством. Наскільки прямим і грубим має бути таке, примус, щоб він міг вважатися насильством, чи можна, наприклад, вважати насильницькими «змішані» (за аристотелівською термінологією) дії, що вживаються самим індивідом, але під страхом смерті – це особливе питання.

Насильство – це поняття сутнісно аксіологічне. Воно не тільки описує певний тип відносини між людьми, а й оцінює його. Завжди оцінює суто негативно. Насильство сприймається суспільною свідомістю як дія образлива, незаконна і завжди ототожнюється зі злом. Це настільки важливий момент, що насильством іменується тільки такий зовнішній примус людини, який гідний

осуду. Якщо хто-небудь силою утримає людину (наприклад, ревнивого чоловіка), що знаходиться в лютому стані і готовий розправитися зі своїм кривдником, якщо він навіть грубо гнобить цю людину (вдарить, повалить на землю, викрутить руки тощо), щоб той не накоїв біди, то такі дії зазвичай не називають насильством, хоча тут у наявності всі його ознаки, крім морально негативного ставлення.

Однак в суспільній свідомості і на буденному рівні і в рамках соціально-психологічних концепцій поряд з позначеним розумінням насильства як зла присутній також теза, що допускає випадки його морально виправданого застосування. Вважається, що іноді насильство може бути використане на благо. Тим самим воно отримує етичну санкцію. У засновку насильства лежить конфлікт, в якому його учасники не можуть дійти згоди, себто домовитися між собою. Людська ситуація, що передує насильству і породжує його, точно описується питанням, яке Лев Толстой свого часу сформулював так: «Яким чином вирішити зіткнення людей, коли одні люди вважають злом те, що інші вважають добром, і навпаки?» [12]. Одна з відповідей на нього пов'язана із насильством. Вона передбачає, що добрі повинні панувати над злими, силою підпорядкувати їх своїй волі. Говорячи по-іншому, перш ніж і для того, аби був запущений механізм виправданого насильства, воно повинно бути інтерпретоване як знаряддя добра. Цій меті власне і служать всі аргументи, які зазвичай наводяться у виправдання насильства: а) насильство як справедлива відплата; б) насильство заради блага тих, проти кого воно застосовується; в) мале насильство заради запобігання великого.

Етична аргументація на користь насильства була б бездоганною, а саме насильство могло б вважатися щасливою знахідкою людства, якби взагалі можна було б точно кваліфікувати людей в якості добрих і злих, точно визначати, хто з них є добрим, а хто – злим. Але в тому-то і справа, що саме через неможливість вирішити це питання і виникають ті особливі труднощі, одним з відповідей на які і стало насильство. Насильство не може бути

знаряддям добра по визначенню, бо воно є наслідком ситуації, коли неможливо визначити, що є добром. Морально виправданим насильство могло б бути тільки в тому випадку, якщо б на нього було отримано згоду тих, проти кого воно спрямоване. Але якщо можливо така згода, то навіщо потрібно насильство? Насильство на благо – це логічна нісенітниця. Розуміючи це, філософ І. Ільїн для випадків етично виправданого застосування сили ввів новий термін «вимушене насильство», або «примус». Він вважав, що насильством можна протистояти злу, а змушенням не можна. У цьому полягав один з вирішальних пунктів його критики толстовського вчення. Але якщо мова йде про інші терміни і відповідно інше явище, ніж те, про яке говорить Л. Толстой і всі послідовні прихильники ненасильства, то просто зникає предмет спору. Бажаючи уникнути однієї логічної пастки, він тут потрапляє в іншу.

Треба особливо підкреслити про те, що мовиться не про моральне виправдання насильства, брехні чи демагогії як таких, а про етичні аргументи, що дозволяють виправдати окремі їх форми і випадки. Тут йде пошук поняття насильства, яке принципово є двоїстим. Існує якась причина, через яку суспільна свідомість зацікавлена в такій подвійності. Вона закладена в тій самій етично розірваній ситуації, коли погляди людей на добро і зло виявляються діаметрально протилежними. Вийти з такої ситуації годі й взагалі за допомогою поняття насильства, а за допомогою двоїстого, дволикого поняття насильства, яке в одній проекції є добром, а в іншій – злом. «Коли вбивають революціонерів, – це погано. Коли вбиваємо ми, революціонери, – це добре», – так міркував Лев Троцький в своїй класичній статті «Їхня мораль і наша». Мало хто в історії був настільки відвертим і мало хто був настільки точним в аналізі причин двоїстого розуміння насильства, брехні і лицемірства. Етична дискредитація насильства необхідна, оскільки мова йде про насильство, яке спрямоване проти «нас»; етичне виправдання насильства необхідно, оскільки мова йде про насильство, направлене проти «них».

Насильство як і брехню неможливо аргументувати етично. У той же час воно неможливе без такої аргументації. Вихід з цієї антиномії є моральною демагогією. Вона буцім етично забезпечує насильство. Суть моральної демагогії, як ми бачили, саме і полягає в тому, що певні суб'єкти узурпують право виступати від імені добра, а своїх опонентів позначають чорною міткою, перетворюючи їх тим самим у ворогів. Сам факт моральної демагогії створює духовну ситуацію, в якій насильство і брехня виявляються більше ніж допустимим злом, вони стають прямим обов'язком.

Розглядаючи під цим кутом зору суспільну свідомість сучасної України, слід сказати, що вона характеризується високим ступенем моральної демагогії. Можна вказати, принаймні, на три моменти. По-перше, суспільні цілі формуються нарочито невизначеними, акцентовано-піднесеними, себто у формі яку не можна докладно перевірити (гасла «Відродження», «Духовне оновлення», «Європейський вибір»). В останній рік, з приходом до влади в Україні Володимира Зеленського і його прибічників, з лексики політиків і громадських діячів майже зникли слова «війна з РФ», «анексія Криму», «Росія – агресор», «Російська Федерація – убивці». Коли мова йде про такі великі речі, як велич Батьківщини, то якось незручно думати про настільки незначні речі, як окрема людина або який-небудь малий нарід.

По-друге, громадська полеміка часто набуває морально шаленого характеру, вона доводиться до етичного протистояння, до того останнього пункту, коли закривається шлях для зворотного ходу. Свідчення цього – характеристики, якими обмінюються протиборчі сторони; «Комуно-фашисти», «реакційні сили», «бЕндерівці», «зрадники», «агенти Кремля», «моральні покидьки», «мерзота» тощо. Ідеологія доводить, що політичні супротивники – не просто погані люди. Вони – носії диявольського начала. У тому, що моральна критика переходить в антропологічну, не можна вбачати прояв певного вітчизняного варварства. У цьому, навпаки, виявляється чудова послідовність думки і настроїв. Етичне протистояння і є таке найглибше

буттєве протистояння, яке може мати тільки одне послідовне і по-людськи гідне продовження – політичну і моральну боротьбу не на життя, а на смерть.

Таким чином, існує безсумнівний прямий зв'язок між схильністю нашої суспільної свідомості до моральної демагогії і властивими їй настроями озлобленості, ворожнечі, ненависті. Розірвати її, а також культивувати в суспільстві захисні механізми проти моральної демагогії – одна з найбільш нагальних і історично довготривалих завдань.

Мораль позначає певну верхню межу людського буття, духовний простір на засадах взаємоповаги, усередині якого тільки і можлива складно-розчленована, кооперована, розумна і відповідальна стратегія життя як побутування. Вона за призначенням є найбільш загальною умовою згоди, співробітництва між людьми у всіх сферах. Але саме тому демагогічні зловживання мораллю, в результаті якого простір на засадах взаємоповаги окреслюється набагато вужче, ніж взагалі комунікація між людськими індивідами і їх спільнотами, веде до руйнівних наслідків. Мораль виявляється джерелом роз'єднання, чвар, конфліктів і воєн. Добре відомо, що Європа пройшла через тривалий і жорстокий період релігійних воєн, поки не дійшла до свідомості віротерпимості як необхідної передумови суспільного життя в її сучасних, розвинених формах. Однак учені мало замислюються над тим, що релігійна нетерпимість, яка стояла на шляху сучасного суспільства, була одночасно і навіть в першу чергу моральною нетерпимістю. Просто в ту епоху моральні межі сутнісно збігалися з релігійними. Подолання моральної нетерпимості як духовної санкції насильства було не менш нагальним завданням ліберально-демократичного суспільного розвитку, аніж подолання релігійної нетерпимості.

Філософ М. Бердяєв констатує [17], що брехня корисна для завоювань життя і для організації сили в цьому недосконалому світі. Істина – чиста і не спотворена – може бути шкідлива і руйнівна для облаштування порядку, для всілякого систематизованого приховування дисгармонії. Сутнісно саме це

говорить Ж. Полан – єдиний мислитель, котрий звернув серйозну увагу на проблему брехні. З цим пов'язаний глибокий трагізм у долі християнства. Ф. Достоевський у геніальній Легенді про Великого Інквізитора розкрив не тільки діалектику свободи та авторитету, а й діалектику істини і брехні в упорядкуванні царства світу цього, в організації Церкви і держави. Істина, яка розпрозора Христом, є істина про безмірну свободу духу. Великий Інквізитор, вустами якого, на ділі, говорять усі охочі уможливити світовий порядок, визнав істину Христову руйнівною та анархічною, і для уреальнення блага людей він захотів виправити справу Христа. Його аргументування майже дослівно повторює Ш. Моррас, вождь французьких монархістів, який вважає Євангеліє книгою руйнівною й анархічною, але вихваляє католицьку церкву за те, що вона зуміла перетворити цю шкідливу і застарілу книгу на силу, котра зорганізувала порядок, тобто «виправила» справу Христа. Було б вкрай несправедливим віднести Легенду про Великого Інквізитора винятково до католицизму. Все історичне християнство зуміло перетворити християнську істину, яка становить апокаліптичний вибух світу, в силу, пристосовану до цього світу, до його вітальних інтересів [17].

Ще Ф. Достоевський поставив цю глибоку проблему. Однак інакше, так само радикально поставив її і Л. Толстой, найправдивіший письменник світової літератури. Вся його творчість спрямована проти брехні, є художнє викриття брехні, на якій базовані цивілізація, держави, організація суспільства. Вихідно він пропонує всім ризикнути, все поставити на карту. Сутність його вчення про неминучість полягає в тому, що коли людина перестане чинити опір злу насильством, то почне діяти сам Бог, вступить у свої права божественна природа. Немає нічого простішого, як критикувати вчення Л. Толстого. Вельми легко показати, що при неминучості завжди переможе зло. Але він сподівався на історичне чудо, і в ім'я віри в це чудо безпосереднього втручання Бога пропонував ризикнути загибеллю суспільства, держави і цивілізації, загибеллю світу, який тримається на брехні і насиллі, на законі, протилежному закону

Бога. Християни хотіли влаштовувати про всяк випадок свої діла так, щоб справи добре йшли навіть у тому разі, якщо Бога немає. Л. Толстой, щонайперше, вимагає відмови від соціально корисної брехні. З цим пов'язано надзвичайне правдолюбство його літературної творчості. Людина повинна перш за все перестати брехати перед собою і перед Богом, перестати закриватися від істини, яка може заподіяти страждання, не лоскоче самолюбство, а іноді становить пряму загрозу. Любов до правди є основна чеснота, і тому світ понад усе в ній має потребу. Світ настільки забрехався, що втратив критерій істини. Особа перестала відрізняти реальність від продуктів уяви, породжених глибинами несвідомого, від міфів, що володіють вітальною і соціальною корисністю. Творча уява може бути шляхом пізнання істини. Але завжди вкрай підозрілі діяння уяви соціально вигідні і корисні, спрямовані на знищення ворога і на виправдання насильства [17].

Наука любить істину і шукає її, вона не переносить брехні. Такий її принцип. У цьому, власне, велич науки. Справжній учений – аскет. Але і наукові теорії, що викривають ілюзії і брехливість свідомості (наприклад, З. Фройд і психоаналіз), можуть самі створювати міфи, вельми далекі від реальності. Так, Фройд створив справжній міф про універсальне значення комплексу Едіпа, яким пояснюється саме виникнення людських суспільств. Відтак він тут є не дослідником міфу, а його творцем. Примітно, що творча уява З. Фрейда діє не в напрямку, корисному для вітального процесу, а в річищі вкрай песимістичному. Філософія З. Фрейда не може обґрунтувати і виправдати його любові до істини, котра викриває брехню свідомості. Один французький сюрреаліст, освоївши теорію Фрейда, дійшов висновку, що сину потрібно вбивати батька і що фундатор психоаналізу закликає до цього вбивства. Отож З. Фройд спокусився не оптимістичним, а песимістичним міфом. Наука схильна заперечувати релігійні реальності як міфи, породжені колективним несвідомим. Але вона сама створила міф про науку як про універсальне знання, щовирішує всі питання. Наука справді любить істину, але

сцієнтизм є брехня. Вчені скрізь і всюди практикують брехню, корисну і вигідну для їх наукової гордині. Зростання брехливості – це процес як соціальний, так і індивідуально-психологічний.

У чому ж причина виняткової ролі брехні в новітню епоху? Це пов'язано із зміною структури свідомості. Надзвичайне зростання брехні у світі і причому брехні виправданої, не усвідомлюваної як гріх, визначається передовсім екстеріоризацією совісті. Коли совість, що породжує моральні судження, переноситься з глибини особистості на колективи і на динаміку колективів в історії, то яка завгодно брехня може виявитися виправданою. І в минулому брехня виправдовувалася не особистою совістю, а совістю колективною, совістю національною, церковною, державною, військовою, класовою, партійною і т. ін. Але ніколи ще не відбувалося в таких розмірах вилучення совісті з глибини особистості і перенесення її на колективні реальності, як у наш час. Особиста совість, особисте моральне розмірковування не тільки паралізуються, але від них вимагають паралічу. Особиста совість ніколи не могла б зважитися на таку брехню, на яку здатна совість держави, нації, партії, класу та ін. В ім'я інтересів німецької раси або пролетаріату можна допустити грандіозну й чітко організовану брехню, яка б нудила особисту совість окремого німецького націонал-соціаліста чи російського комуніста. Переродження структури свідомості виявляється у тому, що за індивідуальною свідомістю заперечується право навіть визначати реальності і відрізняти їх від фікцій; це право визнається лише за колективною свідомістю. Те, що для індивідуальної свідомості є брехнею, для колективної – реальність, хоча б це суперечило найяснішій очевидності. Будь-кому, скажімо, зрозуміло і цілком ясно, що демократичні держави не прагнуть війни і налаштовані пацифістськи. Але для колективної свідомості Німеччини та Італії ясно й очевидно інше – те, що саме демократичні держави хочуть війни, тоді як диктатури не бажають війни і борються за мир. Це, звісно, є брехня з погляду особистої свідомості і совісті, але ця брехня перетворюється на реальність з позиції колективної

фашистської свідомості, тому що сприяє могутності диктатур. Для особистої свідомості і совісті зрозуміло, що розстріляні в СРСР старі комуністи були переконаними комуністами абсолютно, а не фашистами і не шпигунами. Але для колективної свідомості генеральної лінії Комуністичної партії брехня про старих комуністів є реальність, необхідна в діалектиці боротьби, зазначав М. Бердяєв [17].

Брехня сучасного світу не є брехня в суб'єктивному значенні, у визначенні гріха суб'єкта; ця брехня – оприявлення глибокого переродження структури свідомості. Зі світу все більше зникає особиста совість і все менше наявний її голос. Але це не означає, що совість узагалі зникає, вона лише змінює свій характер. Отож кристалізується колективна совість з такою силою і в таких розмірах, що вона абсолютно пригнічує в людині особисту совість. Людина приневолюється до брехні в ім'я того чи іншого розуміння колективного блага. Брехня завжди є значною мірою явище соціального порядку. Людина бреше головним чином іншому та іншим. І навіть коли вона бреше сама собі, то це робить, маючи на увазі – свідомо і несвідомо – причинну присутність. Людина грає роль перед самою собою, щоб потім грати цю роль перед іншими. Диктатор завжди постає людиною, котра внутрішньо забрехалася, проте ця брехливість визначається його роллю перед світом. Соціальні стосунки людей наповнені не тільки злою брехнею, породженою волею до могутності, але й безневинною умовною брехнею, яка може бути уможливленням людського співжиття. Так, наприклад, людина буває ввічлива з іншою людиною, котру ненавидить у глибині душі. Брехня об'являється злом, коли воля до домінування і могутності, причому не тільки особистої, але й колективної, прагне себе будь-що зреалізувати. Воля до могутності може бути властива окремому індивіду, проте вона завжди має соціальне узмістовлення. «Надлюдина» Ф. Ніцше неодмінно повинна утвердити себе в соціальних актах, котрі хай там що зажадають брехні. Воля до могутності не може бути втілена інакше, як з допомогою брехні.

Людина – істота комунотарна (общинна). Боротьба не може не бути спрямована на створення нового суспільства, нової спільності людей. Однак правда завжди означає, що дух визначає суспільство, тоді як брехня означає, що суспільство визначає дух.

2.4. Соціальні корені явища брехні у деградованій (фашистській і комуністичній) масовій свідомості

На рівні масової свідомості саме засоби масової інформації (ЗМІ) постають в якості найбільш достовірного джерела для масової свідомості громадян, яке часто навіть не потребує перевірки. З середини ХХ століття зарубіжні вчені стали займатися питаннями вивчення впливу на громадську думку, тим самим довівши, що засоби масової інформації можуть бути наддієвим засобом маніпуляції. Так, наприклад, американські вчені М. Маккоумз і Д. Шоу вперше виявили взаємозв'язок між згаданими темами в ЗМІ і настроєм громадської думки шляхом математичного кореляційного аналізу соціологічних даних і контент-аналізу газетних статей і телевізійних сюжетів. Саме тоді і було введено поняття «порядок денний», як набір сюжетів і проблем, що вважаються найбільш важливими на той чи інший відрізок часу. Встановлення порядку денного, тобто впровадження даного набору у свідомість аудиторії, стало основною діяльністю засобів масової інформації. Подібно М. Маккоумзу і Д. Шоу, німецька дослідниця громадської думки Е. Ноель-Нойман на емпіричних даних доводила, що засоби масової інформації формують передбачуваний порядок денний, тобто уявлення індивіда про те, що обговорюють інші. В умовах же сучасної української дійсності не існує емпірично доведених фактів існування впливу засобів масової інформації на громадську думку. Проте, на відміну від американських ЗМІ, де політична

ангажованість – давно пройдений етап, наші ЗМІ продовжують позиціонувати себе як неупереджене джерело достовірної інформації [83; 94; 98; 106].

Методів маніпуляції свідомістю, які використовуються сьогодні у засобах масової інформації, досить багато, але найчастіше виділяються наступні: навіювання, затьмарення свідомості, пересмикування фактів, зомбування та ін. Все це у гіпертрофованій формі було наявне у комуністичних та фашистських режимів середини минулого століття (СРСР, Третій Рейх, Італія, Японія, Іспанія та ін.). Розглянемо їх детальніше. Навіювання є цілеспрямований, не аргументований вплив на людину або на групи, що призводить або до прояву людиною, крім волі і свідомості, певного стану почуття, відносин; або до зміни поведінки, тобто вчинення нелогічного, необґрунтованого вчинку. Таким чином, основна мета, яка переслідується, нав'язати людині готові оцінки, висновки судження, способи поведінки. За допомогою ЗМІ можна не тільки розповісти, але і показати людині бажану модель поведінки, «правильну» оцінку подій і реакції на них. Розрізняють пряме і непряме навіювання. Пряме навіювання більше відноситься до міжособистісного спілкування і, як правило, містить заклик до дії. У ситуації впливу на масову свідомість більш ефективним буде непряме навіювання. При непрямому навіюванні мета досягається обхідними шляхами. Яскравим прикладом непрямого навіювання є реклама, де найчастіше використовуються прийоми, які схиляють до схвалення без роздумів. Замість чіткої інформації реклама пов'язує пропонований товар з уявленнями про красу і задоволення. Таким же чином можна пов'язати людину або подію з «красивим кадром» або з жахами і небезпекою. При навіюванні здійснюється процес передачі інформації, заснований на її некритичному сприйнятті. Ступінь навіюваності у людей різна, вона залежить від різних чинників. Але нагадаємо, що мова йде про масовій свідомості. У цій ситуації варто враховувати емоційне зараження і емоційне напруження, коли поріг критичності практично відсутня.

Штучне затемнення «картинки реальності» в ЗМІ, подача суперечливою, недостовірної та завідомо упередженої інформації – важливий засіб трансляції брехні громадянам, який апробували тоталітарні режими. Як правило, використання цього методу дорого обходиться засобам масової інформації, однак продовжує час від часу використовуватися. Прикладом може послужити британська телекомпанія Бі-Бі-Сі (BBC). У жовтні 2013 року вона виклала на Інтернет-ресурсі відео, в якому жінка-лікар в захисній масці розповідає про хімічну атаку під Дамаском. Користувачі Інтернету виявили і написали в коментарях, що ролик переозвучили, а слова медика переінакшили, і BBC поспішила в терміновому порядку видалити цей компрометуючий ролик. Оригінальний текст промови в ролику звучить так: «Це абсолютний хаос і різанина. У нас було масове надходження людей з серйозними опіками. Схоже, що вони отримані в результаті атаки напалмом або чимось схожим». У переозвученій версії сюжету слова «атака напалмом» змінені на «хімічну зброю». Цей випадок був не єдиним, коли за допомогою ЗМІ намагалися створити певний інформаційний фон навколо скандалу із застосуванням хімічної зброї. Раніше в Інтернеті з'явився відеоролик, в якому були показані жертви хімічної атаки – проте користувачі мережі помітили, що ролик опублікували раніше, ніж пройшла сама атака.

Перенесення приватного факту в сферу загального, в систему застосовується в разі, коли, наприклад, анонсується одинична шокуюча подія, а висновки, які випливають з неї, поширюються на всю систему. Прикладом може послужити привід для Кришталевої Ночі в 1938 році у Німеччині. Приводом для початку єврейських погромів було вбивство 9 листопада німецького дипломата Ернста фон Рата польським євреєм Гершелем Гріншпаном, які мешкали в Парижі. Таким чином, випадок одноразового нападу єврея на німця був використаний для формування образу ворога в особі євреїв. Після Кришталевої ночі було вчинене подальше економічне і політичне переслідування євреїв.

Використання чуток, домислів, тлумачень в неясною політичної або соціальної ситуації – метод, який тісно пов'язаний з попереднім. У цьому випадку ми маємо справу з поширенням чуток і «додумуванням» щодо предмета обговорення. Під «чутками» ми розуміємо поширення неперевіреної інформації, себто відвертої брехні. Використовуючи експресивну характеристику і спричинюється загальну емоційну реакцію, чутки поділяються на такі типи: чутки-бажання, коли поширювана інформація має на меті або об'єктивно призводить до розчарування з приводу нездійснених в подальшому очікувань і викликає відповідну деморалізацію людей (в історичному плані можна привести приклад з періоду «дивної війни» у Франції 1939-1940 років; чутки-лякалки, поширення яких найбільш ефективно і має сприятливу психологічну основу в докільлі із переважаючими настроями тривоги, невпевненості і страху і зазвичай істотно деморалізує людей, блокує реалізацію ними своїх соціальних обов'язків і дезорганізує доцільну діяльність (наприклад, «У Перл-Харбор знищений весь Тихоокеанський флот США», 1941 рік); агресивні чутки, що вносять розлад у взаємини людей, що порушують звичні соціальні зв'язки і організаційно-структурні утворення підозрілістю і взаємною недовірою, ворожістю і ненавистю до окремих осіб або груп людей.

Емоційне зомбування полягає у впливі на аудиторію за допомогою шокуючих і емоційно забарвлених кадрів або інформації. При цьому можуть використовуватися кадри не тільки війни і руйнувань, але так само велика кількість крові, насильства, сексу, істерики. Такий метод подачі інформації обходить критичні бар'єри нашої свідомості завдяки своїй емоційному забарвленню і інформація, будь-яка, потрапляє безпосередньо на пряму в підсвідомість. Метод «страшилок» тісно пов'язаний з попереднім. Першим кроком в суспільстві створюється відчуття жаху. Наприклад, широко висвітлюються новини кримінального світу, за рахунок чого створюється відчуття небезпеки і критичної кримінальної ситуації на вулицях. Або відчуття економічної кризи, коли на перші шпальти виходять новини про падаючому

курсі гривні, масового безробіття і свавілля. Мета – породити страх, створити відчуття критичної ситуації. Страх – це ще один дієвий спосіб проникнути в підсвідомість, обійшовши критичне мислення.

Замовчування одних фактів і випинання інших полягає у відборі і тенденційному піднесенні тільки позитивних або тільки негативних фактів і доказів при одночасному замовчуванні протилежних. Її основна мета, використовуючи односторонній підбір і подачу фактів, свідчень, доказів, показати привабливість або навпаки неприйнятність будь-якої точки зору, програми, ідеї. Метод фрагментації полягає в наступному: інформаційний потік розбивається на окремі фрагменти, не пов'язані один з одним, в результаті чого свідомості аудиторії не вдається сформувати правильну і повноцінну картину світу. Прикладом може служити інформування населення про аварію на Чорнобильській АЕС. У той час, як багато іноземних засоби масової інформації говорили про загрозу для життя людей, а на екранах телевізорів демонструвалася карта повітряних потоків в Центральній і Східній Європі, в Києві і інших містах України і Білорусії проводилися святкові демонстрації і гуляння, присвячені першотравню. Особи, відповідальні за приховування інформації, пояснювали згодом своє рішення необхідністю запобігти паніці серед населення.

Багаторазові повтори або «метод Геббельса» має наступні риси. «Брехня, сказана сто разів, стає правдою. Ми добиваємося чи не так, а ефекту. Ось у чому секрет пропаганди: ті, кого передбачається нею переконати, повинні бути повністю занурені в ідеї цієї самої пропаганди, не помічаючи при цьому, що вони ними поглинені. Звичайні люди зазвичай набагато більш примітивні, ніж ми уявляємо. Тому пропаганда сутнісно завжди повинна бути простою і без кінця повторюваною», – писав міністр інформації Німеччини, ідеолог брехні і фейків, професор Й. Геббельс. Чим частіше конкретна думка звучить в ЗМІ, чим більше люди до неї звикають, тим більше вона видається їм правдою [97].

Метод абсолютної брехні наступний. Відповідно до цього методу, чим жахливіша брехня, тим швидше в неї повірять. «Маленьку» брехню легко розкрити і легко спростувати. Чим більша брехня, тим менша ймовірність, що всі складові її частини будуть піддані аналізу. У ситуації масового мислення така новина скоріше стане предметом обговорення, так як шокуючі події передаються не тільки офіційними засобами масової інформації, а й «сарафаним радіо». Приміром може слугувати факт збитого пасажирського літака над Донбасом, коли російська пропаганда масово продукувала відверті нісенітниці, аби відволікти від правдивої інформації. Тісно пов'язаним з попереднім є метод створення лжеподій, містифікація. Висвітлення якоїсь події в ЗМІ робить його реальним і доконаним для масової свідомості. А подія провокує реакцію. Таким чином, навіть якщо подія буде містифікована, його реальність залишиться для свідомості людей лише питанням часу. Підміна фактів гаслами має такі особливості. Гасло (слоган) – це гранично просто сформульований посил, чітка команда. У разі суміщення з емоційним контекстом, швидко і однозначно сприймається масовою свідомістю.

«Молекулярна революція» або «революція на молекулярному рівні» – словосполучення, введене італійським мислителем, членом Комуністичної партії Італії Антоніо Грамші [29]. Поняття «революції на молекулярному рівні» було вперше сформульовано в «Тюремних зошитах», написаних в роки ув'язнення. Основна думка: ідея, яка захопила мільйони людей на щоденному побутовому – молекулярному – рівні здатна змінити політичний устрій та ідейні установки держави, незважаючи на протидію армії і таємної поліції. За А. Грамші, впливати необхідно на буденну свідомість, на повсякдення, «маленькі» думки середньої людини [29]. І найефективніший спосіб впливу – невпинне повторення одних і тих же самих тверджень, щоб до них звикли і стали сприймати не розумом, а на віру. Це – не вислів якоїсь істини, яка зробила б переворот у свідомості, певне осяяння. Це величезна кількість книг, брошур, журнальних і газетних статей, розмов і суперечок, які без кінця

повторюються і в своїй гігантській сукупності утворюють те тривале зусилля, з якого народжується колективна воля певною мірою однорідності, у тій мірі, яка необхідна, щоб вийшла дія, координована і одночасна в часі і географічному просторі.

Висновки до розділу 2

Моральна демагогія — це моралізаторство, моралізування або моралістика. Ці терміни неоднозначні і при безсумнівній негативній навантаженості нерідко розглядаються просто як похідні від моралі. Крім іншого їхня етимологія більш відповідає суті справи. Адже підміна моралі її видимістю виникає при прагненні маніфестувати, бажанні показати її, себто тоді, коли вона повинна постати перед публікою, з іншого боку, демагогія (популізм) завжди апелює до моралі, знаходячи в цьому адекватний засіб для своїх цілей.

Ми розглянули основні методи транслявання брехні засобами маніпулятивного впливу на масову свідомість. Як правило, людина звикає до певного джерела інформації і довіряє йому. Закріплення довіри і звикання до одного і того ж джерела інформації не буде достатньо ефективним, якщо воно не буде спиратися на експлуатацію базових потреб людини. До однієї з таких потреб, на думку вчених, слід відносити комунікативну потребу людини. Актуалізація цієї потреби пов'язується фахівцями з використанням техніки оперативного інформування. У сучасному світі залежність людини від інформації (якщо тільки та не ізольована від суспільства) надзвичайно велика. Поінформованість, що базується на оперативності в отриманні значущої для людини інформації, дає перевагу в підприємстві, політиці, науці та інших областях і сферах людської діяльності. Для обивателя обізнаність пов'язана з реалізацією утилітарних потреб, — дізнавшись що-небудь швидше за інших, він

на час виявляється в центрі уваги менш поінформованих людей. Значення оперативності при формуванні довіри до джерела інформації ґрунтується на тому, що людина, яка отримала будь-яку інформацію раніше іншої, підсвідомо відчуває себе більш значущою. Однак подібна довіра може бути використана із метою маніпулятивного впливу задля транслявання відвертої неправди і брехні суспільству.

Сучасні люди, навіть лідери думок, не вбачають злочину у брехні як такої, і тим паче не вважають, що брехня має каратись. Брехня – то взагалі не злочин, а, на їх думку, щось не дуже моральне, та й то далеко не завжди. Покарана може бути тільки дуже важлива й важка брехня, яка спричинила фінансових збитків. Бо ж то «кожен має право на власну думку» і «в кожного своя правда» і взагалі «свобода слова». Про настання інформаційного ладу будуть свідчити зміни соціального устрою і суспільної моралі. Таке відношення до брехні свідчить про те, що інформаційна ера ще й не думала наступати, хоч багато оптимістів вже давно й радісно проголошують мовляв ми вже живемо в інформаційному суспільстві. Про настання інформаційного ладу свідчать не перші комп'ютери чи смартфони, соціальні мережі. Про це свідчитимуть зміни соціального устрою і суспільної моралі.

РОЗДІЛ 3

СВОБОДА ВІДПОВІДАЛЬНОГО ВЧИНЕННЯ

І ГЕРОЇЧНА БОРОТЬБА НАТХНЕНОЇ ОСОБИСТОСТІ

ЗА СОЦІАЛЬНУ ПРАВДУ

3.1. Свобода, відчуття та екзистенція свободи вчинення як головні психосоціальні блокатори брехні

Проблему співвідношення боргу свободи, правдивості і допустимості брехні як навмисно неправдивого висловлювання підняв філософ І. Кант. Так званий кантівський «ригоризм» викликав і до сих пір викликає численні дискусії і заперечення. Чи має людина право брехати іншій особі, не усвідомлюючи при цьому факт порушення морального боргу і не несучи за це відповідальність? Зазвичай таке право визнається за спеціальними суб'єктами, наприклад дипломатами, розвідниками, лікарями, які виконують свій службовий обов'язок. «Чи повинно поширюватися воно на інших громадян, у разі, якщо вони виявляться в ситуації примусу? Чи правомірна “брехня за потребою”, або вона тільки пробачлива, або, навпаки, є неприпустимою, а тому повинна бути покарана?». Над цими питаннями людство стало міркувати дуже давно, віддаючи перевагу допустимості необхідної брехні, особливо, якщо мовилося про порятунок життя. Разом з тим виникав явний конфлікт із загальнолюдським релігійно-моральним каноном «не бреши», який став постулатом більшості усіх релігій і моральних систем людства.

Відоме питання «що я повинен робити?» набуває важливого значення в ситуації примусу до відповіді. Сказати правду зловмисникові або не говорити, коли питання торкається життєві інтереси третьої особи? З одного боку, борг допомоги людині, котра опинилася в небезпеці, вимагає від нас будь-якої допомоги, а з іншого боку, залишаючись в рамках психолого-правової та

морально-етичної спільноти, чи можна визнати навмисно неправдиве свідчення ефективним і морально придатним засобом допомоги.

У зв'язку з цим потрібен детальний аналіз полеміки між І. Кантом і французьким політиком і письменником Б. Констаном, яка дає основу для багатьох наступних інтерпретацій. З точки зору останнього, борг є юридично відносним, себто морально умовним і не може бути виконаний на шкоду іншій людині. Кант вважає, що цей борг є юридично абсолютним, а отже, морально безумовним, себто формальним принципом моралі і права, що відповідає вимогам категорійного імперативу. Та як оцінити той чи інший вчинок по «справедливості» з точки зору свободи як екзистенційного виміру? Послідовність цих питань вказує на необхідне взаємодоповнююче розуміння різних аспектів брехні. Без урахування цього проблема права на брехню набуває або суто спеціального характеру в праві (юриспруденції), або буде мати тільки суб'єктивний сенс довільного морального вирішення в психології [59].

Протиставлення службового обов'язку обманювати інших людей своїм особистим рішенням збрехати по необхідності не дозволяє зрозуміти власне позицію І. Канта і відрізнити її від безлічі інших позицій і інтерпретацій. Слід довести обґрунтованість і строгу систематичність його підходу до проблеми боргу правдивості і права на брехню. Може здатися, що філософ лякає звичайних людей своєю категоричністю про заборону будь-яких видів обману. При ближчому знайомстві з його морально-правовою концепцією виявляється, що без мужності і твердої волі людини не можна уявити собі моральний або правовий порядок всередині людини і поза нею.

«Не говори кожному зустрічному всієї правди», – підказує здоровий глузд. «Не бреши», – вимагає релігійна мораль. «Будь правдивий», – говорить Кант, звертаючись до морального ідеалу всередині кожного розумної істоти. Якщо ідеал недосяжний, то до чого мова про надмірне самокатування правдивістю? Цілком достатньо зупинитися на заповіді «не бреши» і залишити за собою право на замовчування. В цьому випадку, здавалося б, ми знаходимо

цілком прийнятний компроміс між мораллю і правом на брехню, між мораллю і прагматичним розсудливістю, між боргом і щастям. У «Лекціях з етики» І. Кант припускав такий варіант вирішення проблеми, але незабаром був змушений відмовитися від нього при розробці принципів практичної філософії. У творі «Основні положення метафізики моралі» філософ визнає чесність вищою чеснотою і протиставляє їй будь-які види обману, в тому числі і скритність.

І. Кант в цьому сенсі був ідеалістом саме настільки, наскільки він був розсудливим і приземленим знавцем людських характерів. Якщо в людському світі високо цінується рідкісне і малодоступне, то до них можна віднести саме чесність і щирість у спілкуванні. Чим більш прагматичніші людські відносини, тим більша суспільна потреба в моральному способі мислення, тим менше коло такого спілкування і тим важливіше воно для особистості і суспільства в цілому.

Довіра і договір повинні бути обмежені рамковими межами суто юридичної відповідальності або правомочності примушувати інших осіб, які відмовляються від виконання своїх зобов'язань. Звідси випливає наступна проблема: чи може право на брехню узгоджуватися із загальним принципом права і моралі та чи не буде воно обмежувати зовнішню свободу конкретної особи? Наприклад, чи повинен лікар говорити смертельно хворій людині всю правду про її стан? Чи не обмежується свобода правом лікаря на брехню? І чи не отримує лікар надмірної влади над своїм пацієнтом, що не перекладає чи на себе величезну відповідальність за долю людини? Кантівська вимога правдивості дедалі частіше стає предметом дискусій в сучасній етиці. Багато дослідників починають ставити під сумнів усталений стереотип про те, що недоцільно говорити правду, якщо вона може пошкодити самопочуттю або викликати негативні емоції. Цей стереотип заснований на визнанні правообмежень несамотійним суб'єктом, що суперечить усталеному закону, що гарантує право знати правду. Інший приклад: чи повинні естрадні артисти сповіщати публіку про те, що будуть працювати під фонограму, а не співати

живим голосом? Адже більшість глядачів і слухачів обманюються, приймаючи звучання голосів артистів за справжній спів. Сучасні законодавці намагаються вирішити і цю проблему для того, щоб захистити споживачів (в даному випадку слухачів) від недобросовісних виконавців.

Разом з тим виникає інший ряд питань, пов'язаних з недоторканністю мого особистого (ціннісного) світу і правом на відмову від свободи і спілкування. Чи слід говорити всю правду журналістам, які прагнуть використовувати відомості про моє особисте життя без моєї згоди? Звичайно, немає, бо закон стоїть на захисті мого приватного (особистого) життя. Журналіст має право тільки на ту інформацію, яку я дозволяю йому отримати. Це вже договірне відношення, яке підпорядковане чинному законодавству.

I. Кант не став зупинятися на численних і широко поширених фактах «слабкості» і «крихкості» людської природи, тобто їх визнання не робить людину кращою і не направляє людство до морального вдосконалення. У той же час без знання реальних якостей і звичаїв людей неможлива розробка методів і засобів їх вдосконалення, а також вирішення просвітницьких завдань. Це означає, що якщо люди дуже часто обманюють один одного (з різних причин), то відмовитися від такого способу спілкування вони навряд чи зможуть, але вони повинні чути вимоги чистого практичного розуму хоча б від філософів, психологів, освітян чи юристів. Можливо, що ці вимоги будуть засвоєні по-різному. Якщо ми не можемо вимагати від усіх моральності в способі мислення і в поведінці, то легальність у вчинках тут – обов'язкова вимога [21].

Слід зрозуміти, якими мають бути легальні межі брехні, щоб вони не порушували моєї зовнішньої свободи. «Чи завжди я повинен бути правдивим?» – таке питання постає. На початку XXI століття явно посилився інтерес до проблеми допустимості права на брехню, про що свідчать численні публікації, а також її обговорення на міжнародних конференціях і сайтах Інтернету. Так, корейський вчений Йонг Кім і німецький вчений Георг Ремпп обговорюють

проблему неприпустимості права на брехню, показуючи гуманістичну перспективу позиції свободи вчинення. Крім того, важливість недопущення права на брехню підкреслюють в своїх Інтернетівських дописах такі сучасні дослідники, як Мартін Габел, Беатріс Хіммельманн, Конрад Ліссманн та ін.

Проведений аналіз проблеми ролі свободи у прояві боргу правдивості і права на брехню дав можливість прояснити принципи, які обґрунтовують безумовний борг правдивості, а також дозволив виявити різні точки зору і інтерпретації цієї складної морально-психологічної проблеми. В історії моральної філософії має місце явна перевага прагматичного ставлення до вимоги правдивості, яке проявляється в учіннях Платона, Аристотеля, Цицерона та інших мислителів давнини. Підставами такого ставлення є уявлення про слабкості людської природи, про перевагу щастя перед боргом правдивості, а також про доцільність брехні заради загального блага. Незважаючи на вагомість даних аргументів, прихильники боргу правдивості ставлять їх під сумнів, посилаючись, перш за все, на точне виконання старозаповітної заповіді «Не бреш!» і безумовну вимогу Христа «бути правдивим». Приховування або перекручення правди перед всезнаючим творцем – не тільки безглузде, але і гріхове. На цьому засновані релігійно-філософські позиції Августина і Мартіна Лютера, які зробили вирішальний вплив на формування кантівської безумовної заборони брехні. Категорична заборона неправдивих висловлювань є результатом взаємозумовленості моральної і правової повинності. Борг правдивості мислиться ученими, з одного боку, в якості морального обов'язку розумної особистості перед собою, а з іншого – як соціальний обов'язок перед іншими людьми, з якими вона повинна підтримувати психосоціальну спільність. Вимога правдивості є необхідним результатом «перевороту в мисленні», що робить розумного суб'єкта співавтором морально-правової дійсності.

Полеміка про право на брехню є результатом різного розуміння природи моралі, права і держави. Якщо політик виходить із залежності права від

людських природних (прагматичних) спонукань, фундаментом яких є право на життя, то філософ будує правову спільність на фундаментальному (єдиному природженому) праві на свободу, яке своїм необхідним наслідком формує визнання безумовного обов'язку правдивості.

Кантівське недопущення права на брехню стало серйозною проблемою для філософів Г. Гегеля і А. Шопенгауера, які прагнули раціонально обґрунтувати буржуазно-демократичну систему держави і права. Реконструкція гегелівського відношення до боргу правдивості показує залежність цього морально-правового канону від пануючої у тогочасному суспільстві моралі, які в більшості своїй віддають перевагу почуттю співчуття і доцільною брехні. Тут ми знаходимо моральне виправдання права на брехню в тих ситуаціях, коли відбувається неправомірне втручання у внутрішній світ людини, при цьому брехня виявляється знаряддям самозахисту [104].

В інших етичних концепціях борг правдивості знаходиться в конфлікті з боргом допомоги іншій людині, який повинен бути вирішений на користь другого обов'язку. Разом з тим В. Соловйов виправдовує всі можливі наслідки людинолюбчої брехні, припускаючи, що в надзвичайній ситуації брехня перетворюється на знаряддя порятунку і брехун не повинен відповідати за появу трагічних наслідків. Ф. Гартман намагається пояснити появу небажаних наслідків за допомогою розрізнення «цілі» і «наміру» говорити неправду. Брехня, будучи морально негативним засобом порятунку, пов'язана саме з наміром, за яке ми несемо вину і відповідальність тільки перед своєю совістю.

Полеміка про доцільність часом збрехати показує зіткнення різних тлумачень категорійного імперативу. Наука прагне підпорядкувати заборону на брехню вимогам розсудливості і щастя шляхом визнання його не безумовному принципі моралі, а моральним законом, які залежать від різних обставин і розсудливої доцільності. Г. Еббінгхаус мав намір довести підпорядкованість вимоги правдивості (включаючи заборону на брехню) категорійного імперативу, спираючись на еволюцію розуміння прав людства. Починаючи з

досліджень Г. Вагнера, заборона на брехню розглядається в якості обов'язку, порушення якого веде до руйнування суспільства. Подальшу розробку питань боргу правдивості намагаються зняти з описаної позиції звинувачення в «риторизмі», але при цьому відступають від безумовної заборони на брехню [81].

Концепція сучасного шотландського філософа Й. Тіммермана під назвою «брехня з боргу» являє собою нову переоцінку класичної моральної філософії. Ця концепція ґрунтується на припущенні того, що не всяке неправдиве висловлювання буде брехнею, а також на те, що І. Кант перебільшує небезпеку неправдивості і, в кінцевому рахунку, безумовний борг правдивості може бути обмежений добрим наміром врятувати життя іншої людини.

У ході критичного аналізу сучасних соціально-етичних трактувань блокторів брехні ми звертаємо увагу, по-перше, на невизначеність умов застосування морального принципу «мета виправдовує засоби» стосовно ситуації вимушеного обману, а по-друге, на обмеженість інтерпретацій ряду учених, пов'язану з відділенням моральної повинності від правової й визнанням розриву між відповідальністю за брехню і відповідним покаранням.

Визнання права на брехню не тільки суперечить моральному і правовому обов'язку людини, але і перешкоджає руху всього людського співтовариства до ідеалу вічного миру, оскільки робить ненадійними всі міжнародні договори і зобов'язання. Європейська наукова думка намагалася встановити критерії застосовності права на брехню в умовах війни, але саме Кант показав внутрішню суперечливість цих спроб, бо стан війни робить будь-яка угоду умовною і сумнівною. Зміна відношення до боргу правдивості пов'язана із переосмисленням поняття «права людства»: від обов'язку перед іншими до обов'язку перед собою. Розрізнення внутрішньої і зовнішньої брехні дозволяє ясно побачити негативні впливи на людське існування. В ході систематизації різних представлених точок зору ми виділяємо позиції і аргументи супротивників І. Канта, а також плеяди його послідовників.

Намагаючись знайти порозуміння між боргом правдивості і правом на замовчування, використовують схему «логічного квадрата», згідно якому відмова від спілкування має бути публічною і обґрунтованою, щоб не суперечити вимозі правдивості. Незважаючи на важливі морально-етичні функції права людини на замовчування, воно не може бути застосоване у більшості випадків, так як веде до ризикованого і необґрунтованого використання однієї людини як засобу порятунку іншої.

3.2. Стратегії подолання брехні і формування натхненної правдивої особистості, якій притаманна добродійна віра і відповідальні вчинки

Брехня є основною першопричиною створення середовища існування, наповненого всілякими проблемами і перекосами на всіх рівнях. Всі сфери життя, до яких торкалася брехня, одержують спотворення і набувають фальшивого відтінку. Слідуючи дорогою викривленої кривди стає неможливо бачити істину, розуміти оточуючий світ, проникати в суть речей і подій, ухвалювати вірні рішення. Значення і згубний вплив брехні на наше життя і наше здоров'я часто недооцінюється. Тому це явище так сильно і глибоко проникло і захопило всі сфери функціонування людини як соціального і фізичного організму. Навіть мала брехня має досить значущі наслідки в подальшому.

Брехня як спотворення інформації використовується для відходу від відповідальності. І сам соціум цьому сприяє постійно навантажуючи людей масою порожніх бюрократичних вимог і умов. Якість продуктів харчування теж не сприяє підвищенню життєвого тону і не забезпечує енергією в повному обсязі. Брехня часто застосовується від ліні, коли особа не має бажання трудитися ні душою, ні тілом. Це відбувається при підміні життєвих цінностей і цілей штучними нічого, насправді, не значущими. Для догоджання соціуму, що

вимагає виконання придуманих правил і умов, із страху бути знехтуваним в соціальному довіллі, із страху бути не зрозумілим, для маніпулювання. Також це відбувається з бажання приховати свої вчинки, неможливості бути таким як є насправді, із страху заподіяти душевний біль, але в цьому випадку, ця дія відкладається на потім, таємне завжди стає явним. Брехню застосовують з бажання привернути увагу, викликати інтерес, наприклад у разі ігнорування батьками своїх дітей, їх бажань, відчуттів і потреб, при недостатній кількості часу, що виділяється для них. Також з бажання одержати похвалу або винагороду. Брехня призначена для виживання особи в соціумі, за рахунок принесення в жертву, за видиме благополуччя, свого здоров'я. Зрештою результатом брехні є розвал в тих же сферах де йшла боротьба за виживання.

Вплив соціальної брехні на взаємостосунки полягає в розвалі самих відносин. Інтуїція працює у всіх, у когось слабкіше, у когось сильніше, але відгомони брехні доходять до всіх, створюючи прірву недовіри між людьми, підточуючи мости любові, які можуть рухнути в якийсь момент, розтративши все терпіння, втративши опори. Крім того, всім відомо, що таємне обов'язково стане явним. І це може трапитися в найбільш невідповідний момент. Промовлена одного разу брехня нікуди не зникає, залишаючись в пам'яті обставин, подій, випадкових присутніх. Вона також обов'язково проявиться, часто абсолютно випадково, адже все передбачити неможливо, ламаючи в одну мить все, що було побудоване з величезною затратою зусиль. Все міняється дуже стрімко, перевертаючи все догори дригом. І може вийти так, й часто так зрештою і буває, що від брехні страждає той, хто її створив. Роблячи щось іншим, насправді робиш це собі. Невірна спотворена інформація породжує неправильні висновки, спрямовує до невірних дій і приводить до непередбачених результатів, ставши причиною болісного розвалу планів, життєвих основ і, зрештою, самої картини світу.

Соціальна брехня небезпечна для формування позитивно налаштованої особистості. Підсвідомість людини прямолінійна і приймає будь-яку

інформацію так як є, тобто будь-яка інформація для неї є істинною. Закладена, таким чином кривда чи прикрощі починає управляти брехуном, підштовхуючи його до невірних дій, знаходження невірних закономірностей, отримання хибних висновків і, зрештою, ухвалення катастрофічних рішень.

Людина – це цілісна істота і початком її розбалансування постає поведінка, при якій людина думає одне, говорить інше, робить третє. Перебування в такому стані робить неможливим точну постановку цілей і відповідно їх досягнення. Постановка цілей буде замішана на бажанні догодити соціуму, або на бажанні застосувати обхідні маневри в уникненні непотрібних конфліктів і виправдань. Досягнення мети буде утруднене у результаті спотворення сприйняття, інтерпретації, передачі інформації, неточності зворотного зв'язку. Спотворення співмірне із розміром вживаної в житті брехні, з розміром «зіпсованості» початкової чистоти звучання. Виходить, що саме брехня є головною перешкодою для виконання певних бажань.

З погляду соціокультури, брехня є одним з видів негативної карми мови (разом з марнослів'ям, наклепом і лихослів'ям). Брехня активізує енергію неуцтва, яка закутує людину і приховує від неї істинну суть речей. Усі речі і явища постають перед ошуканцем в помилковому світлі, заплутуючи і відводячи від істини. Існування в світі ілюзій робить неможливим створення щасливого радісного життя. Більш того наявність накопиченої карми брехні гальмує прояв карми на матеріальному рівні, внаслідок чого відбувається нерозуміння причин того, що відбувається, а це приводить до подальшого її обтяження.

Соціальна брехня часто змінює гормональний фон, викликаючи стан тривожності. Гормони, що виробляються при цьому, – норадреналін і кортизон, – збільшують кількість цукру в крові, пригніблюють імунну систему. А побоювання, що правда відкриється тримають людину в постійній напрузі, збільшуючи навантаження і прискорюючи її старіння. Невисловлені слова викликають напругу, а продумування брехливих слів – це духовний біль, який

надалі стає болем фізичним. Страх бути розкритим приводить до набору зайвої ваги, часто створюючи певну ілюзію захищеності. А постійні операції із совістю приводять до алкогольної чи наркотичної залежності. Постійна напруга від страху бути розкритим приводить до зниження імунітету, відкриваючи дорогу різним захворюванням. Коли людина перестає брехати її самопочуття помітно поліпшується – заспокоюються нерви, перестає хворіти голова і горло. Відмова навіть від дрібної брехні значно покращує якість соціальних контактів, встановлюючи більш щирі довірчі відносини з соціальним довкіллям.

Цікавими і показовими є візуальні ознаки брехуна. У людини, яка бреше, змінюються поведінкові чинники, за якими можна припустити факт присутності соціальної брехні:

- закушування при розмові нижньої губи говорить про те, що людина і сама сумнівається в своїх словах;
- рух руки до голови – торкання підборіддя, кінчика носа, лоба; докладення пальця до губ – недомовленість, що символізує закриття рота в уникненні сказати зайве;
- одностороннє задіювання тіла – жестикуляція тільки однією рукою – побічно указує на напівправду і приховування її другої частини;
- усмішка однією стороною рота – нещирість емоцій;
- коли здивування й інші емоції тривають довше за п'ять секунд, або виражаються із запізненням – вони стовідсотково штучні. Невідповідні інтенсивні емоції говорять про бажання заховати істинні відчуття;
- ухилення від відповіді, подовжені паузи між словами, відвернення уваги, переклад розмови на інші теми, перепитування, повтори. Паузи між словами можуть повідомляти про те, що відповідь не підготовлена або мовець відчуває неприємні емоції щодо своїх слів або страх, що його обман буде розкритий. Про емоції, що переживає брехун, можуть свідчити розширені зіниці, нервозність, стан дискомфорту, переминання з ноги на ногу, відхід назад;

– невідповідність слів рухам – наприклад при словах – «мені дуже приємно з Вами познайомиться» – відсовується подалі, відводить очі, або пальці ніг при цьому відвернуті убік;

– якщо мовиться про плани, перспективи і обіцянки і при цьому мова дуже швидка – це означає, що ці обіцянки порожні;

– коли людина щось обіцяє і дійсно збирається виконати обіцяне, вона через природу образного мислення створює образи того як це можна здійснити, і відповідно мова одержує менше уваги, сповільнюється, стає менш лаконічною;

– за відсутності досвіду в цій справі, людина може помітно хвилюватися, що виявлятиметься в «зіжмаканості» його мови, великій кількості дрібних деталей, підвищенні тембру голосу, бігу і відведенні очей;

– коли при розмові очі підіймаються вгору управо – це значить, що людина ретельно підбирає слова і конструює мову, думає, що сказати.

Вірною ознакою, того, що вас намагаються надурити, нав'язати те, що вам абсолютно не потрібне – є ниюче відчуття в животі. Воно з'являється завжди, і коли обманщик досяг в своїй справі професіоналізму і навчився контролювати свої рухи, слова, міміку, ваше тіло вас ніколи не обдурить. Для того, щоб виключити можливість обману, або хоча б ускладнити його застосування, потрібно підійти до співбесідника якомога ближче, вторгаючись в його особистий простір, порушуючи межу, або зайняти положення більш високе, ніж підозрюваний в майбутньому обмані – сісти на високий стілець, встати на що-небудь, тоді співбесідник відчує себе беззброєним.

Звичка говорити правду, поступати по правді, викристалізовується в звичку знаходити, бачити, ухвалювати правильні, вірні рішення у натхненної правдивої особистості. Людина, котра зорієнтована на правду, налаштована на правду, завжди відчуває будь-яку фальш, чуйно реагує на будь-які відхилення від істини. Правдива людина знаходиться в стані істинної віри. Знаходження в

стані віри захищає людину від впливу людей, які несуть брехню, розуміє факт обману охочих бути посередниками між людиною і істиною, світлом, Богом.

Висновки до розділу 3

Насамкінець слід зазначити, що по-перше, право людства не дозволяє використовувати ані себе, ані іншого як одне лише «засіб», по-друге, конфлікт умов вирішується на користь самозбереження життя, а значить не допускається право на відмову від спілкування, так як воно буде необґрунтованим. Категоричне неприйняття брехні є цілком обґрунтованою і важливою умовою вдосконалення суспільних відносин. Разом з тим визнання і виконання безумовного обов'язку правдивості є складною проблемою практичного застосування розуму, яка змушує нас вступити в можливий конфлікт з природними прагненнями людей до благополуччя і щастя, а визнання і виконання права на брехню втягують розумних індивідів в ще більш складні і непередбачувані ситуації, які породжують взаємну недовіру і створюють умови для взаємного насилля. Борг правдивості залишається для розумних істот тим практичним ідеалом, тієї дороговказною зіркою, без якої рух людини і всього людства до кращого може перетворитися в безглузде блукання. І. Кант попереджає майбутні покоління про небезпеку будь-яких форм правомірного обману, і сучасна практична наука не може недооцінювати цю небезпеку.

Як зазначають релігійні філософи, людина – це прояв, втілення Бога на землі. В її серці, за походженням, закладено знання правди і істини. Відхиляючись від правди, людина віддаляється від свого божественного начала, зраджує Бога, частинкою якого вона є, зраджує сам себе. Слідуючи шляхом правди людина підтверджує, посилює свою божественну суть, вона сама стає творцем своєї реальності, знаходячи і ухвалюючи вірні рішення в будь-якій складній життєвій ситуації.

ВИСНОВКИ

1. Тривалий час традиційно вважалось, що поняття «правда», «неправда», «брехня» не відносяться до кола суто наукових проблем, хоча окремих аспектів цього питання опосередковано торкаються у своїх працях науковці минулого і сьогодення. Тож сучасний стан даного питання характеризується, з одного боку, певною нерозробленістю проблеми внаслідок ігнорування поняття «правда» як філософського. Але з іншого боку, необхідність пошуку шляхів сприяння орієнтації суспільства та особистості у складних соціальних процесах сучасності, зумовлює актуальність більш глибокого та всебічного розкриття питання правди і соціальної брехні. Протилежністю «брехні» є не «правда», а «правдивість» – поняття зовсім не тотожні, не зважаючи на однокорінність слів, якими вони позначаються. Правдивість – це відповідність висловлювань, слів (можна було б додати «та вчинків») того, хто говорить, його думкам та переконанням. І якщо брехня як свідоме перекручування реальності чи то на ділі, чи то на словах використовується кимось у відповідності зі своїми уявленнями про цінності, то для нього це буде засобом реалізації своєї правди, хоча б ця правда і не співпадала із загальновизнаними уявленнями.

2. У проаналізованих нами роботах [1-109], чітко простежуються два підходи до розуміння правди: або як однієї з переліку людських цінностей, або як сукупності цінностей. На наш погляд, вірним є останнє твердження. Для кожної людини витоки правди складаються з тих світоглядних уявлень, які визначаються нею вірними. І вже у тому, що в силу своєї різноманітності та мінливості світ сприймається різними людьми по-різному, полягає одна з причин багатовимірності правди. Постаючи як аксіологічне поняття, «правда» взаємопов'язана з категоріями інших аспектів світогляду. Так, наприклад, аксіологічні уявлення формуються на підставі онтологічних, які в свою чергу розкриваються через гносеологічні. Зі свого боку правда як система аксіологічних поглядів зумовлює формування уявлень про мету, шляхи та

засоби діяльності, в тому числі і пізнавальної. Таким чином, правда значною мірою зумовлює об'єктивацію свідомості через практичні дії, виходячи з конкретних вимог до умов існування.

3. Правда – це система поглядів, що набули для людини або суспільства аксіологічної значущості, тобто стали тими переконаннями та ідеалами, які в сукупності визначають сенс людського існування. Зрозуміло, що наведене визначення потребує подальшого вивчення і вдосконалення. Зокрема, актуальним і перспективним здається питання про конкретизацію поняття «історична правда» як одного з визначальних чинників формування об'єктивного підходу до розуміння багатьох соціальних процесів. Істина і правда – це категорії, які пояснюються невизначеністю останньої і, як наслідок, нездатністю чітко зафіксувати їх відмінності. Головна їхня відмінність полягає в тому, що, на відміну від істини, однією з головних ознак якої є об'єктивність, правда має яскраво виражений персоніфікований характер. Це не означає, що правда взагалі не може бути об'єктивною. Але коли ціннісні уявлення об'єктивні, а, отже, мають теоретичну оформленість і логічну доведеність та ще й підтверджуються суспільно-історичною практикою, то тоді ми маємо справу з правдою – істиною. Правда – це система поглядів, що набули для людини або суспільства аксіологічної значущості, тобто стали тими переконаннями та ідеалами, які в сукупності визначають сенс людського існування.

3. Когнітивно-дискурсивний підхід змінює предметну сферу дослідження психологічних, етичних, правових та мовних аспектів неправди, залучаючи до розгляду питання про те, за яких умов остання формується у дискурсі. При такому підході «неправда» постає як новий тип об'єкта – когнітивно-комунікативне утворення, суть якого визначається смисловим ефектом, що виникає у процесі осмислення суб'єктом рефлексії власного досвіду інтерпретації змісту неправдивого висловлення. Передумовою формування неправди є наявність у свідомості типового уявлення про те, що слід вважати неправдою. Номінації неправди вживаються для ідентифікації неправдивих

висловлень, замикаючи у такий спосіб коло екзистенції неправди. Уведення в науковий обіг поняття дискурсеми неправди, що складається із двох різнорідних частин – неправдивого висловлення, яке становить собою ядро дискурсеми, та метамовленнєвого нашарування, або її експлікаторної частини, – надає можливість виокремити неправдиве висловлення із плінного дискурсу, не зруйнувавши його зв'язків із ситуацією, частиною якої воно є, та встановити його визначальні риси, виходячи з погляду суб'єкта рефлексії. Евристична цінність поняття дискурсеми неправди зумовлена й тим, що воно дозволяє співвіднести психосоціальний і дискурсивний простори неправди.

4. Концепти «правда» і «неправда» існують у єдності статичних (класифікаційного і структураційного) та динамічного (ідентифікаційного) модусів. У класифікаційному модусі концепт співвідносний з логічним поняттям неправди, зміст якого моделюється у вигляді міжфреймової мережі. Зв'язки з іншими концептами зумовлюють організацію поняттєвої категорії неправди, що будується за принципом радіальної структури. У структураційному модусі концепт «неправда» корелює з повсякденним поняттям неправди, котре моделюється як система концентричних шарів, зорганізованих навколо спільного центра. В ідентифікаційному модусі призначенням концепту «неправда» є схоплення смислу неправдивого висловлення, що зумовлює зсув фокусу уваги зі стабільної структури на організаційну нестабільність.

5. Право людства не дозволяє використовувати ані себе, ані іншого як одне лише «засіб», а конфлікт умов вирішується на користь самозбереження життя, а значить не допускається право на відмову від спілкування, так як воно буде необґрунтованим. Категоричне неприйняття брехні є цілком обґрунтованою і важливою умовою вдосконалення суспільних відносин. Разом з тим визнання і виконання безумовного обов'язку правдивості є складною проблемою практичного застосування розуму, яка змушує нас вступити в можливий конфлікт з природними прагненнями людей до благополуччя і

щастя, а визнання і виконання права на брехню втягують розумних індивідів в ще більш складні і непередбачувані ситуації, які породжують взаємну недовіру і створюють умови для взаємного насилля. Борг правдивості залишається для розумних істот тим практичним ідеалом, тієї дороговказною зіркою, без якої рух людини і всього людства до кращого може перетворитися в безглузде блукання. І. Кант попереджає майбутні покоління про небезпеку будь-яких форм правомірного обману, і сучасна практична наука не може недооцінювати цю небезпеку.

6. Сьогодні люди не вбачають злочину у брехні як такий, і тим паче не вважають, що соціальна брехня має каратись. Вони вважають, що покарана може бути тільки дуже важлива й важка брехня, яка спричинила до фінансових збитків. Таке відношення до соціальної брехні свідчить про те, що інформаційна ера – ще не вінець поступу людства. Про настання інформаційного ладу будуть свідчити зміни соціального устрою і суспільної моралі. Відношення до брехні, як злочину інформаційної доби, якнайкраще про це свідчить. Про настання інформаційного ладу свідчать не комп'ютери, смартфони чи соціальні мережі. Про настання інформаційного ладу свідчитимуть зміни соціального устрою і суспільної моралі громадян. Як зазначають релігійні філософи, людина – це прояв, втілення Бога на землі. В її серці, за походженням, закладено знання правди і істини. Відхиляючись від правди, людина віддаляється від свого божественного начала, зраджує Бога, частинкою якого вона є, зраджує сам себе. Слідуючи шляхом правди людина підтверджує, посилює свою божественну суть, вона сама стає творцем своєї реальності, знаходячи і ухвалюючи вірні рішення в будь-яких складних життєвих ситуаціях, які траплятимуться на шляху особистості.

ВИКОРИСТАНІ ЛІТЕРАТУРНІ ДЖЕРЕЛА

1. Абдеев Р. Ф. Философия информационной цивилизации. Москва : Владос, 1994. 336 с.
2. Адорно Т. В. Негативная диалектика. Москва : Научный мир, 2013. 374 с.
3. Адорно Т. Исследования авторитарной личности / Под общ. ред. д-ра филос. В. П. Култыгина. Москва : Серебряные нити, 2018. 416 с.
4. Адорно Т. Проблемы философии морали / Пер. с нем. М. Л. Хорькова. Москва : Республика, 2000. 239 с.
5. Амелин В. Н. Социология политики. Москва : МГУ, 1992. 267 с.
6. Андреева Г.М. Социальная психология. Москва : Аспект-Пресс, 2007. 384 с.
7. Анникова В.А. Общественное мнение как фактор формирования массового политического сознания. *Вестник Российского университета дружбы народов*. 2017. № 4. С. 56-63.
8. Анцупов А.Я., Шипилов А.И. Конфликтология: теория, история, библиография. Москва : ВУЗВК, 1996. 300с.
9. Арановский К.В. Аксиология правды в русском мировоззрении и государственное право. *Известия высших учебных заведений. Право*. 2003. №6.
10. Арендт Х. Истоки тоталитаризма. Москва : ЦентрКом, 1996. 672 с.
11. Аронсон Э., Пратканис Э. Р. Эпоха пропаганды: Механизмы убеждения, повседневное использование и злоупотребление. Санкт-Петербург : Прайм-Еврознак, 2003. — (Проект «Психологическая энциклопедия»).
12. Афанасьев В. Г. Социальная информация. Социальная информация и управление обществом. Москва : Книжный дом "ЛИБРОКОМ", 2013. 408 с.
13. Ашин Г. К. «Массы» теории / Современная западная социология: словарь. Москва : Политиздат, 1990. 182 с.

14. Ашин Г. К. Доктрина «массового общества». Москва : Политиздат, 1971. 192с.
15. Ашин Г. К., Понеделков А. В., Игнатов В. Г., Старостин А. М. Основы политической элитологии. Москва : «Издательство ПРИОР», 2019. 304 с.
16. Бауман З. Индивидуализированное общество / Пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева. Москва : Логос, 2002. 390 с.
17. Бердяев М.О. Парадокс брехні. *Психологія і суспільство*. 2014. №4. С. 20-23.
18. Берн Э. Люди, которые играют в игры: психология человеческих взаимоотношений; Игры, в которые играют люди: психология человеческой судьбы. Москва, 2000. 398 с.
19. Битянова М. Р. Социальная психология: наука, практика и образ мыслей. Учебное пособие. Москва : ЭКСМО-Пресс, 2001. 576 с.
20. Бредемайер К. Черная риторика: Власть и магия слова / Пер. с нем. 2-е изд. Москва : Альпина Бизнес Букс, 2005. 224 с.
21. Бутенко А.П. Сравнительная политология в терминах и понятиях. Учеб. пособие. Москва : Академический Проект, 2005. 411 с.
22. Введение в философию В 2 ч., Ч.1 / Под общ. ред. И.Т. Фролова. Москва : Политиздат, 1990.
23. Виноградова Л.В. Сущностные признаки массового сознания. *Известия РГПУ им. А.И. Герцена*, 2008. №73.
24. Вятр Е. Социология политических отношений / Пер. с польск. под ред. и с предисл. Ф. М. Бурлацкого. Москва : Прогресс, 1979. 463 с.
25. Глазов М.М., Фирова И.П., Истомина О.Н.. Управление персоналом: анализ и диагностика персонал-менеджмента. Санкт-Петербург : ООО «Андреевский издательский дом», 2007. 25 с.
26. Глухова А.В. Политические конфликты: основания, типология, динамика (теоретико-методологический анализ). Москва : Эдиториал УРСС, 2000. 280 с.

27. Глухова А.В. Типология политических конфликтов. Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 2017. 152 с.
28. Гозман Л.Я. Шестопап Е.Б. Политическая психология. Ростов-на-Дону: Феникс, 2015. 450 с.
29. Грамши А. Тюремные тетради в 3 частях. Ч. 1. / Пер. с итал. М.: Политздат, 1991. 560 с.
30. Грачев Г. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия. Москва : Алгоритм, 2002. 288 с.
31. Грецкий М. Н. Антонио Грамши политик и философ. Москва : Наука, 1991. 159 с.
32. Грушин Б. А. Массовое сознание: опыт определения и проблемы исследования. Москва : Политиздат, 1987. 367 с.
33. Грушин Б. А. Мнения о мире и мир мнений. Проблемы методологии исследования общественного мнения. Москва : Издательство политической литературы 2015. 400 с.
34. Данилова А. А. Манипулирование словом в средствах массовой информации. Москва : Добросвет, 2009. 234 с.
35. Дейян А. Реклама / Пер. с фр. Москва : Сирин, 2017. 144 с.
36. Демидов А.И. Федосеев А.А. Основы политологии: Учебное пособие. Москва : Высшая школа, 1995. 400 с.
37. Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология: Учебное пособие для высших учебных заведений. Москва : Наука, 1994. 304 с.
38. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита. Москва : ЧеРо совместно с Юрайт, 2000. 344 с.
39. Дубицкая В. П. Телевидение: мифотехнологии в электронных СМИ. Москва, 1998. 142 с.

40. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Пер. с фр. изд. подгот. А. Б. Гофман; примеч. В. В. Сапова. Москва : Наука, 1991. 572 с.
41. Евгеньева Т. В. Технологии социальных манипуляций и методы противодействия им: спец. курс по политической психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 112 с.
42. Жижек С. Возвышенный Объект Идеологии. Москва : Художественный журнал, 1999. 236 с.
43. Замышляев В. И. Массовые коммуникации: внушение и манипуляции *Личность, творчество и современность*. 2006. №9. С. 180-192.
44. Запрудский Ю. Г. Социальный конфликт (Политологический анализ). Ростов-на-Дону: Феникс, 2014. 254 с.
45. Засурский Я. Н. Коммуникация в обществе знаний. Российская журналистика. Москва : МедиаМир, 2013. 296 с.
46. Здравомыслов А.Г. Социология конфликта: Россия на путях продолжения кризиса. Учебное пособие для студентов вузов. Москва : Аспект Пресс, 1995. 390 с.
47. Зелинский С. А. Информационно-психологическое воздействие на массовое сознание. Санкт-Петербург : СКИФИЯ, 2008. 280 с.
48. Зелинский С. А. Манипулирование личностью и массами. Манипулятивные технологии власти при атаке на подсознание индивида и масс. Санкт-Петербург : СКИФИЯ, 2008. 240 с.
49. Зелинский С. А. Управление психикой посредством манипулятивного воздействия. Санкт-Петербург : СКИФИЯ, 2009. 528 с.
50. Зеркин Д.П. Основы конфликтологии.: Курс лекций. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. 480с
51. Зиммель Г. Социальная дифференциация. Социологические и психологические исследования. Москва : М. и С. Сабашниковых, 1909. 223 с.

52. Знаков В.В. Психология понимания правды. Санкт-Петербург : Алетейя, 1999. 202 с.
53. Зорин И. И. Игры, в которые играют менеджеры. Мастерство манипуляций. Москва : Вершина. 2017. 204 с.
54. Ионин Л.Г. Социология культуры. Москва : Издательский дом ГУ ВШЭ, 2004. 427 с.
55. История философии: конспект лекций / Под. общ. ред. Воловика В.И. Запорожье : ЗГУ, 1994.
56. Кабаченко Т.С. Методы психологического воздействия: Учебное пособие. Москва : Педагогическое общество России, 2000. 544 с.
57. Кара-Мурза С. Г. Власть манипуляции. Москва : Академический Проект, 2017. 384 с.
58. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. Москва : Эксмо, 2007. 864 с.
59. Колин Ю.В. Информационная война: перспективы и стратегии. //Научная мысль Кавказа. - №1 - 2003. 15-26с.
60. Лебон Г. Психология народов и масс. Санкт-Петербург : Макет, 1995. 541 с.
61. Лимнатис Н. Манипулирование: сущность, проявления, пути снятия: философский и социально-политический анализ. Москва : Экономическая демократия, 2015. 216 с.
62. Любивый Я. В. Современное массовое сознание: динамика и тенденции развития. Киев: Наукова думка, 1993. 141 с.
63. Майерс Д. Социальная психология. СПб: Прайм-Еврознак, 2002. 512 с.
64. Маркузе Г. Разум и революция: Гегель и становление социальной теории. Санкт-Петербург : Владимир Даль, 2000. 542 с.
65. Многоликая глобализация. Культурное разнообразие в современном мире / Под ред. Питера Л. Бергера и Сэмюэля П. Хантингтона. Москва : Аспект Пресс, 2014. 382 с.

66. Морозова О.І. Лінгвальні аспекти неправди як комунікативного утворення. Автореф. дис. д. філологічних наук за спец.: 10.02.04. Київ, 2008. 35 с.
67. Мохов Е.В. Загадки массового сознания. *Открытия и гипотезы*. № 12. 2003. С. 14-15.
68. Мясников А.Г. Долг правдивости и право на ложь как проблема практической философии И. Канта: история и современность. Автореф. дисс... д. философских наук за спец.: 09.00.03. Москва, 2007. 39 с.
69. Науменко Т. В. Массовое сознание и его роль в массово-коммуникативном процессе. *Вестник МГУ*. Серия 18: Социология и политология. №1. 2003. С. 54-59.
70. Науменко Т.В. Психологические методы воздействия на массовую аудиторию. *Вопросы психологии*. №6. 2003. С.63-70.
71. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: онтологія людини. Київ : Абрис, 1995.
72. Ольшанский Д.В. Психология масс. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 368 с.
73. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Перевод А. М. Гелескула, 1991. URL: http://lib.ru/FILOSOF/ORTEGA/ortega15.txt_with-big-pictures.html
74. Панкратов В. Н. Манипуляции в общении и их нейтрализация: практическое руководство. Москва : Издательство института психиатрии, 2017. 208 с.
75. Парсонс Т. О социальных системах. Москва : Академический проект, 2002. 832 с.
76. Парыгин Б.Д. Социальная психология. Проблемы методологии, истории и теории. Санкт-Петербург : ИГУП, 1999. 592 с.
77. Первушина В. Н. Метафизика власти (методологические истоки и подходы). Москва : «Компания Спутник +», 2006. 167 с.

78. Первушина В. Н. Смородина Е. П. Правосознание и его социокультурные парадигмы. Воронеж : ВВАИУ, 2010. 233 с.
79. Политология: хрестоматия / Сост. проф. М.А. Василик, доц. М.С. Вершинин. Москва : Гардарики, 2000. 843 с.
80. Пономарев Н. Ф. Политические коммуникации и манипуляции: учебное пособие. Москва : Аспект Пресс, 2007. 126 с.
81. Психология массовой коммуникации: учебник / Под ред. А.А. Бодалева и др. Москва : Гардарики, 2008. 254 с.
82. Рощин С. Психология толпы: анализ прошлых исследований и проблемы сегодняшнего дня. *Психологический журнал*. Т.11. 1990. №5. С. 3-9.
83. Сороченко В. Энциклопедия методов пропаганды (Как нас обрабатывают СМИ, политики и реклама) URL: <http://psyfactor.org/propaganda.htm> (дата обращения 03.02.17)
84. Стацевич Е. Манипуляции в деловых переговорах: практика противодействия. Москва : Альпина Бизнес Букс, 2007. 137 с.
85. Столяренко Л. Д. Основы психологии: Учеб. пособие для студентов вузов - 2-е изд., перераб. и доп. Ростов-на-Дону : Феникс, 1997. 736 с.
86. Тард Г. Личность и толпа: Очерки по социальной психологии. Пер. Е. А. Предтеченский. Санкт-Петербург : Издательство А. Большакова и Д. Голова, 1993. 178 с.
87. Тейлор Ш. Сире Д. Социальная психология. 10-е изд. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 764 с.
88. Уледов А. К. Структура общественного сознания. Москва : Мысль, 1968. 330 с.
89. Философский энциклопедический словарь / ред.-составит. Е.Ф. Губский, Г.В. Кораблёва и др. Москва : ИНФРА, 1999.
90. Філософія: підручник / За ред. Г.А. Заїченка та ін. Київ : Вища школа, 1995.

91. Філософія: підручник / За ред. Горлача М.І. та ін. Харків : Консум, 2001.
92. Філософський енциклопедичний словник / Гол. ред. В.І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002.
93. Фрейд З. Массовая психология и анализ человеческого «Я». Москва : Азбука-Аттикус, 2013. 192 с.
94. Фукуяма Ф. Сильное государство: управление и мировой порядок в XXI веке. / Пер. с англ. Москва : Хранитель; АСТ, 2007. 222 с.
95. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Пер. с нем. под ред. Д. В. Складнева. Санкт-Петербург : Наука, 2000. 379 с.
96. Хабермас Ю. Расколотый Запад / Пер. с нем. Москва : Весь Мир, 2008. 186 с.
97. Хасан Б.И. Конструктивная психология конфликта. Санкт-Петербург : Питер, 2003. 250с.
98. Чалдини Р. Психология влияния. 4-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 567с.
99. Чехун Н.В. Правда як соціально-філософська категорія: Автореферат дис., на здобуття наукового ступеня канд., філософських наук. Київ, 1995. 36 с.
100. Чумиков А.Н. Социально-политический конфликт. Москва, 1993. 210 с.
101. Шейнов В. П. Пиар «белый» и «черный»: технология скрытого управления людьми. Минск: Харвест, 2007. 671с.
102. Шейнов В. П. Психология манипулирования. Минск : Харвест, 2009. 464с.
103. Шерковин Ю. Я. Психологические проблемы массовых информационных процессов. Москва : Мысль, 1973. 176 с.
104. Шиллер Г. Манипуляторы сознанием / Пер. с англ. Я. Засурского. Москва : Мысль, 1980. 326 с.

105.Юнг К.Г. Психологические типы. Москва : Университетская книга, 1998.

106.Ясперс К. Смысл и назначение истории. Москва : Политиздат, 1991.

107.Mackinac Center: Advancing Liberty and Opportunity URL:
<http://www.mackinac.org/OvertonWindow>

108.Schank R. The Connoisseur's Guide to the Mind: How we think, How we learn and What it means be Intelligent. New York, 1991.

109.Toffler A. Powershift: Knowledge, Wealth, and Violence at the Edge of the 21-st Centure. New York; London, 1990. P. 265.